

Yûsî'nin Bilgi Teorisi ve İlimleri Tasnîfi

Ömer Fidanboy

0000-0002-0708-7853

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Hatay, Türkiye

ror.org/056hcg41

omerfidanboy@mku.edu.tr

Öz

Bilgi teorisi, farklı disiplinler arasında etkileşim halinde olan, bilginin kaynağı, doğası, aktarımı ve kullanımı gibi konuları inceleyen bir disiplindir. Bilginin doğası ve kaynağıyla ilgili tartışmalar, teknolojik gelişmelere bağlı iletişim alanındaki değişikliklerle birlikte bilgi teorisinin önemini arttırmıştır. Bu da gelecekteki araştırmalar için birçok ilgi çekici alan sunmaktadır. Bilginin tanımı ve değeri konusunda önemli görüşlere sahip olan Ebû Alî el-Yûsî (öl. 1102/1691), on yedinci asırda yaşamış, aklî ve naklî ilimlerde vâkıf, kelâm, felsefe, mantık ve usul ilimlerinde temayüz etmiş, Fâs'ın önde gelen büyük Mâlikî âlimlerindedir. Yûsî, bu konuları daha derinlemesine ele alarak farklı disiplinlere katkı sağlamıştır. O, bilgiyi anlam, anlayış veya bilincin bir ürünü olmaktan daha kapsamlı bir şekilde ele alır. Ona göre bilgi teorisi felsefe, iletişim, bilişim, dilbilim gibi birçok alanla etkileşim halindedir. Yûsî'nin bilgi teorisi disiplinlerin sınırlarını aşan kapsamlı bir çerçeve oluşturduğundan disiplinler arası yaklaşım, bütünsel bir bilgi anlayışını teşvik eder ve farklı alanlardan bilim adamlarını iş birliği yapmaya sevk eder. Ona göre bilgiyi elde etmek ve yorumlama yeteneği insanlar ve diğer varlık türleri arasında değişiklik arz eder. İnsanın sınırlı, Allah'ın mutlak bilgiye sahip olduğu düşüncesi, bilgi kaynaklarının ve bilginin doğasının anlaşılması açısından önemlidir. Yûsî açısından bilgi teorisinin merkezinde bilginin çok boyutluluğunun tanınması yer alır. Ona göre bilgi salt bir farkındalığın ötesinde bilişsel süreçleri, epistemolojik değerlendirmeleri ve daha geniş metafizik boyutları olan karmaşık bir konudur. Yûsî'ye göre bilgi akıl, vahiy ve duyusal deneyimler olmak üzere üç kaynaktan elde edilir. Ona göre varoluşun karmaşıklığını anlamak için akıl tek başına yeterli değildir. Dolayısıyla ilahi rehberliği ve aşkın bilgeliği temsil eden vahyin önemini vurgulamaktadır. Vahiy, sınırlı muhakeme yeteneklerimizin ötesinde içgörüler ve hakikatler sağlayarak insan bilgisinin kapsamını genişletir. Algı ve gözlem gibi duyusal deneyimler de dünyayı anlamamıza katkıda bulunur. Duyularla etkileşime geçerek ampirik bilgi kazanırız ve gerçekliğin fiziksel tezahürlerini keşfederiz. Yûsî'nin teorisi bu farklı bilgi kaynaklarını bütünlüştürme ihtiyacının altını çizmektedir. Ona göre bilgi kendi başına değerli olabileceği gibi başka bir amaca da hizmet edebilir. Bilginin kendisi için olan ilimler ile başka bir amaca hizmet eden ilimler olarak iki kategoriye ayrılması, bilginin değerini ve kullanımını ortaya koymaktadır. Bu perspektifte Yûsî'nin bilgi nazariyesinin İslam düşünce geleneği içinde derin ve çok yönlü bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. İslâmî ilimler içinde öne çıkan altı temel ilim ve sekiz yardımcı ilim, bu anlayışın bir yansımasıdır. Aynı şekilde onun bilgi teorisi, farklı disiplinler arasında etkileşim sağlayarak ilgili alanda derinlemesine çalışmalar yapılmasını teşvik etmekte ve bilginin değerini vurgulayarak insanın hayatında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Çalışma, Yûsî'nin bilgi teorisi başta olmak üzere sâir kelâmî görüşlerine yönelik çalışmalara bir zemin hazırlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

Kelâm; Yûsî; Bilgi Teorisi; İlimlerin Tasnîfi; Akıl

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma bilgi üzerine önemli açıklamaları bulunan Yûsî'nin ortaya koyduğu bilgi teorisini incelemektedir.
- Yûsî'nin teorisi disiplinlerin sınırlarını aşan kapsamlı bir çerçeve oluşturur.
- Yûsî'nin vurguladığı temel hususlardan biri de bilginin kaynaklarıdır. Bilginin akıl, vahiy ve duyuşal deneyimler olmak üzere üç kaynaktan elde edildiğini öne sürmektedir.
- Yûsî, bu konuları daha derinlemesine ele alarak farklı disiplinlere katkı sağlamıştır. O, bilgiyi sadece anlam, anlayış veya bilincin bir ürünü olarak görmemekte, daha kapsamlı bir şekilde değerlendirmektedir.
- İnsanın bilgiye ulaşması için akıl, vahiy ve duyuşlarını kullanması gerektiğini savunan Yûsî, İslam düşünce geleneğindeki bilgi anlayışının zenginliğini ve derinliğini yansıtır.

Atıf Bilgisi

Fidanboy, Ömer. "Yûsî'nin Bilgi Teorisi ve İlimleri Tasnîfi". *Eskiyeni* 53 (Haziran 2024), 687-714.

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	31 Aralık 2023
Kabul Tarihi	03 Haziran 2024
Yayın Tarihi	30 Haziran 2024
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin - intihal.net
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
S. Kalkınma Amaçları	-
Lisans	CC BY-NC 4.0

Yūsī's Theory of Knowledge and Classification of Sciences

Ömer Fidanboy

0000-0002-0708-7853

Department of Kalam, Faculty of Theology, Hatay Mustafa Kemal University, Hatay, Türkiye

ror.org/056hcg41

omerfidanboy@mku.edu.tr

Abstract

Knowledge theory is a discipline that interacts between different disciplines and examines issues such as the source, nature, transfer and use of knowledge. Discussions about the nature and source of knowledge have increased the importance of knowledge theory along with technological developments and changes in the field of communication. This offers many interesting areas for future research. There are various views on the definition and approaches of knowledge. One of the scholars who put forward important opinions on this subject is Abū 'Alī al-Yūsī (d. 1102/1691). Yūsī, who had important views on the definition and value of knowledge, lived in the 17th century and was a prominent Mālikī scholar of Morocca, well-versed in rational and natural sciences, and distinguished in theology, philosophy, logic, and methodology. Yūsī's theory creates a comprehensive framework that transcends the boundaries of disciplines. This interdisciplinary approach promotes a holistic understanding of knowledge and encourages scientists from different fields to collaborate and contribute to the advancement of knowledge theory. According to him, the capacity to access and understand knowledge varies between man and other beings. The idea that man has limited knowledge and God has absolute knowledge is an important point in understanding the sources and the nature of knowledge. At the heart of Yūsī's theory is the recognition of the multidimensionality of knowledge. It goes beyond a simplistic view that equates knowledge with mere awareness or understanding. Instead, he argues that knowledge encompasses cognitive processes, epistemological considerations, and broader metaphysical dimensions. According to Yūsī, knowledge comes from three sources: reason, revelation, and senses. According to him, reason alone is not sufficient to understand the complexity of existence. Therefore, it emphasizes the importance of revelation, which represents divine guidance and transcendent wisdom.

Revelation expands the scope of human knowledge by providing insights and truths beyond our limited reasoning abilities. Sensory experiences such as perception and observation also contribute to our understanding of the world. By interacting with the senses, we gain empirical knowledge and discover physical manifestations of reality. Yūsī's theory underscores the need to integrate these different sources of knowledge. According to him, knowledge can be valuable in itself or serve another purpose. Yūsī's theory underscores the need to integrate these different sources of knowledge. According to him, knowledge can be valuable in itself or serve another purpose. The division of knowledge into two categories: sciences for its own sake and sciences that serve another purpose, reveals the value and use of knowledge. In this perspective, it can be said that Yūsī's theory of knowledge has a deep and versatile understanding within the tradition of Islamic thought. The six basic sciences and eight auxiliary sciences that stand out among Islamic sciences are

a reflection of this understanding. Likewise, his theory of knowledge encourages in-depth studies in the relevant field by providing interaction between different disciplines and emphasizes the value of knowledge, showing that it plays an important role in human life. The study aims to provide a basis for studies on Yūsī's other theological views, especially his theory of knowledge.

Keywords

Kalām; Yūsī; Theory of Knowledge; The Classification of Sciences; Reason

Highlights

- This study examines Yūsī's theory of knowledge, which presents significant elucidations on knowledge.
- Yūsī's theory forms a comprehensive framework that transcends the boundaries of disciplines.
- One of the fundamental aspects emphasized by Yūsī is the sources of knowledge. He posits that knowledge is obtained from three sources, including reason, revelation, and sensory experiences.
- Yūsī contributed to various disciplines by delving deeper into these subjects. He doesn't solely perceive knowledge as a product of meaning, understanding, or consciousness but evaluates it in a more comprehensive manner.
- Yūsī, advocating for the use of reason, revelation, and senses to attain knowledge, reflects the richness and depth of the understanding of knowledge within the Islamic thought tradition.

Citation

Fidanboy, Ömer. "Yūsī's Theory of Knowledge and Classification of Sciences". *Eskiyeni* 53 (June 2024), 687-714.

Article Information

<i>Date of submission</i>	31 December 2023
<i>Date of acceptance</i>	03 June 2024
<i>Date of publication</i>	30 June 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes – Turnitin - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>Funding</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

İslâm inanç esaslarının belirlenmesinde zanna dayanan veya kesinliği şüpheli ispatlanmamış bilgilere güvenmek yerine, katî ve sağlam delillere istinat eden bilgilere ulaşma zorunluluğu, kelâm ilmi açısından bilgi konusunun önemini arttırmıştır. Kelâm klasiklerinin büyük bir kısmında, bilgi konusu ilk ve öncelikli mesele olarak ele alınmaktadır.

Kelâm ilmi, İslâm inancının doğruluğunu ve uyumluluğunu ortaya koymak amacıyla, akıl ve nakil arasındaki ilişkiyi inceler ve mantıksal argümanlar sunar. Ancak bunların geçerli olabilmesi için, bilgi konusunda sağlam bir temel oluşturulması gerekir. Kelâm ilminin bilgi konusuyla ilgili çalışmaları, felsefi ve epistemolojik tartışmaları içerir. Müslüman düşünürleri, akıl yoluyla ulaşılan bilginin, nakil yoluyla aktarılan bilgiyle uyumlu olması gerektiğini savunurlar. Bu uyum, doğru bilgiye ulaşma çabasında önemli bir adımdır.¹

Kelâmcılar, bilgi teorisiyle ilgili çalışmalara odaklanmış ve bilginin imkânı ve kaynağı üzerinde derinlemesine düşünürlerken Müslüman filozoflar ise epistemolojik meseleleri rasyonel psikoloji çerçevesinde ele alarak insan aklının bilgiye nasıl erişebileceği konusunu araştırmışlardır. Mutasavvıflar ise daha çok içsel deneyime dayalı “ledünnî” bilgiye önem vermişlerdir. Bu farklı yaklaşımlar, Müslüman düşünce tarihindeki epistemoloji alanında önemli bir birikimi temsil etmiştir. Ayrıca kelâm ilmi, Müslüman filozof ve mutasavvıflar arasında gerçekleşen fikri tartışmalar ile bilginin doğası, kaynağı ve erişimi konularında önemli katkıları olan bir ilmî disiplindir. Bu tartışmalar, Müslüman düşünce geleneğine zengin bir perspektif sunarak bilgi teorisinin gelişimine katkıda bulunmuştur.²

Kelâm ilminde bilgiyle ilgili ilk görüşler, Mu'tezile tarafından ortaya konulmuştur. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 330/941), kaleme aldığı eserlerinde onların bilgi anlayışlarına eleştiriler yönelterek farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre, aklın ve sağduyunun sınırlı olduğu ve bazı konuları tam olarak kavrayamadığı bir gerçektir. İnsan aklı, sınırlı bir varlık olan Allah'ın sonsuz ilmini tam anlamıyla kavrayamaz. Dolayısıyla doğru bilgiye ulaşmanın temeli, akıl değil vahiydir. Bu bağlamda Mu'tezile aklın rolünü abartmıştır. Elbette aklın kullanılması önemlidir ancak aklın sınırlarını bilmek ve vahiy ile aklın uyumunu sağlamak gerekmektedir.³

Bilgi teorisi (epistemoloji); bilginin doğasını, kaynağını, doğruluğunu, erişilebilirliğini ve sınırlarını inceleyen felsefi bir disiplindir. Kelâmî ifadesiyle ilim nazariyesi; temel olarak, bilginin ne olduğunu, nasıl elde edildiğini ve ne kadar güvenilir konumda bulunduğunu anlamaya çalışır. Bilgi teorisiyle alakalı günümüzde olduğu gibi geçmişte de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaları yürüten bilginlerden biri olan Yûsî, on yedinci asrın önemli kelâmcılarından biridir.

¹ Mustafa Selim Yılmaz, “Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 205.

² Yahya Haşim Hasan Ferğal, *el-Üsüsî'l-Menhecîyye li-Binâi'l-Akideli'l-İslâmîyye* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1978), 137-139; Hasan Mahmûd eş-Şâfi'î, *el-Medhal ilâ Dirâseti 'İlmi'l-Kelâm* (Karaçî 1988), 126 vd.

³ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn*, thk. Muhyiddîn Abdülhamîd, (Kâhire: y.y. 1969), 1/30-36, 76-83.

Tespit edilebildiğimiz kadarıyla Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ndeki madde⁴ ve ilimlerin tasnifi ile ilgili yazılan makale⁵ hâricinde hakkında müstakil Türkçe çalışma bulunmayan Yûsî, sadece kelâm değil, genel anlamda aklî ve naklî ilimlere vâkıf olmakla birlikte özellikle felsefe, mantık ve usûl ilimlerinde öne çıkmış, Kuzey Afrika'nın ileri gelen düşünürleri arasında yer almayı başarmıştır. Kendisi rivâyet ve dirâyet alanında muhakkik olup bu konularda “asrının Gazzâlî'si” ve “dönemin müceddidi” olarak anılmasının yanında tasavvuf, amel ve ahlâk gibi ilkelerin üzerinde çokça durduğundan ötürü dönemin âbidi olarak da nitelenmiştir.⁶ Fıkıhta Mâlikî, kelâmda Eş'arî doktrini benimseyen Yûsî gibi bir âlimin ilgili görüşleri üzerine yeterli Türkçe çalışma yapılmamış olması bizleri bu alana sevk etmiştir. Makalede Yûsî'nin ilgili alana dair görüşleri kendi eserlerinden hareketle incelenip ele alınmış ve akademik bir üslupla analiz edilip tartışılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın Yûsî ve kelâmî görüşleri üzerine ileride yapılacak araştırmalara bir zemin teşkil etmesi amaçlanmaktadır.

1. Bilginin Hükümleri

1.1. Bilginin Mâhiyeti

Bilgi kavramı, Arapçada ilim kelimesinin karşılığı olarak kullanılmakta olup anlam itibarıyla bilgisizliğin (cehl) zıttı olarak tanımlanmıştır.⁷ Bilgi, insanın dünyayı anlamlandırmak ve gerçekleri keşfetmek için kullandığı araçtır. Bir başka ifadeyle sistematik bir şekilde toplanan, sağlaması yapılan ve doğrulanan malumatların birikimidir. Canlıların kendisiyle ilim sahibi olduğu sıfattır.⁸ Mu'tezilî kelimciler bilgiyi itikâd olarak tanımlarken,⁹ Eş'arî¹⁰ ve Mâtürîdî¹¹ kelimciler ise bilgiyi sıfat olarak tarif etmişlerdir. Onların bu tutumunu Yüce Allah'ın bilgisini bilginin tanımı içerisine dâhil etme çabası olarak kabul edilebilir.¹²

⁴ Tuncay Başoğlu, “Yûsî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/615.

⁵ Bk. Tuncay Başoğlu, “Hasan el-Yûsî'nin İlimler Tasnifi: XVII. Yüzyıl Mağrib'inde Bir İlim Rehberi”, İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019).

⁶ Muhammed b. el-Hasen el-Hacevî, *el-Fikrû's-Sâmî fi târîhi'l-Fikhi'l-İslâmî* (Rabat: Matbaatü İdâretü'l-Maârif, 1340-1345), 4/117; Muhammed b. et-Tayyib Kâdirî, *Neşrû'l-mesânî li-ehli'l-karni'l-hâdî aşr ve's-sânî*, thk. Muhammed Haccî- Ahmed et-Tevfik (Rabat: Mektebetü't-Tâlib, 1407/1986), 3/25, 48; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâsîrî, *Kitâbü'l-İstikâ li-ahbârî'd-düveli'l-magribi'l-aksâ*, thk. Cafer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî (Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1418/1997), 7/108-110; Abbâs el-Cirârî, *Abkariyyetü'l-Yûsî* (Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, 1401/1981), 15; İbrahim Bayram, “Yûsî'nin Kelâm İlimine Bakışı”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2, (2022), 721-752

⁷ İlhan Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında* (İstanbul: İz Yayıncılık 2001), 69. Tuncay Başoğlu, “Yûsî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/615.

⁸ Ali b. Osman Cüllabî el-Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb-Hakikat Bilgisi*, Hazırlayan Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 91.

⁹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kâhire: 1384/1965), 1/302.

¹⁰ Ebü'l-Me'âlî İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, thk. Richard Frank, Charles Joseph Adams, Mehdi Mohaghegh (Tahrân: y.y. 1981), 75.

¹¹ Ebü'l-Mu'in en-Neseî, *Tebsratiü'l-edile fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/19.

¹² Mehmet Akif Ceyhan, “Adudüddin El-İcî'nin Bilgi Teorisi”. *Eskiye* 43 (Mart 2021), 145-166.

Bilginin mâhiyeti; onun doğasını, özelliklerini ve işlevlerini tanımlamak anlamına gelip objektif olması gerektiğini ifade eder. Bu bağlamda temelde bilginin mâhiyeti, gerçekliğe dair doğru ve kesin bilgilere dayanmasıdır. Böylece gerçekliği anlamaya yönelik çabalarımızda bize somut veriler ve kanıtlar sunar. Bunun için bilgi, kişisel inançlardan veya duygulardan bağımsız olup eleştirel düşünceye açık olmalıdır. Zira gerçek bilim; sorgulamaya, mantıklı bir şekilde düşünmeye ve bilgileri değerlendirmeye dayanır. Bu süreçte bilgiyi sorgulamak ve analiz etmek, yanıltıcı veya noksan bilgilerden kaçınmamıza yardımcı olur. Öte yandan bilginin mâhiyeti aynı zamanda evrensel ve genel-geçer olabilme özelliğini de içerir. Bilgi, belirli bir kültür, zaman veya mekâna sıkışmamalıdır. Çünkü insanlığın ortak birikimine katkıda bulunur ve evrensel prensipler üzerine kurulur. İnsanlığın yaşamını iyileştirmeye ve toplumun gelişimine katkıda bulunmaya yönelir. Teknolojik, tıbbî, sosyal ve kültürel ilerlemelerin temelinde bulunur. İnsanların dünyayı anlamalarına, sorunları çözmelerine ve daha iyi bir gelecek inşa etmelerine yardımcı olur.

Bilgi ve mâhiyeti üzerine birtakım değerlendirmelerde bulunan Yûsî, öncelikle her sanatın, sanatçısına delâlet ettiği gerçeğinden hareketle, âlemin sonradan meydana gelmesini onu yaratan kadîm bir varlığa işaret olarak addeder. Böyle bir varlığın ise genel bir irade ve kudret, kuşatıcı bir ilim ve daimî bir hayat sahibi olması zorunludur.¹³ Yûsî'ye göre mutlak bilgi sahibi olan Allah, kâinatta sınırlı bilgiye sahip dört farklı tür yaratmıştır:

1. Saf nurdan yarattığı melekler; varlıklar içerisindeki en günahsız ve temiz olanlarıdır.

2. Ateşten yarattığı şeytan; yaratılmışların en aşağılığıdır. Aslında onu hayvanlardan ve cansız varlıklardan üstün kılan “bilgi” yeteneği bulunmaktadır. Ancak o “hikmete muhalefet” ederek bilgiyi yersiz kullandığından bu derekeye düşmüştür.

3. Havadan/dumandan yarattığı cinler; İslâm inancına göre, Allah tarafından ateşten yaratılmış varlıklardır. Kur'ân'da cinlerden bahsedilir ve İslâm'ın temel metinlerinde cinlerin varlığı ve özellikleri hakkında bilgiler bulunur. İslâm'a göre cinler, insanlar gibi akıllı varlıklardır ve Allah'a ibadet etmekle sorumludurlar. Cinlerin insanlardan farklı bir yaratılışa sahip olup ateşten/dumandan yaratıldıkları kabul edilir. Cinlerin mümin/iyi ve kâfirleri/kötüleri bulunmaktadır. İslâm inancına göre, cinlerin insanlardan üstün olması veya insanlar üzerinde bir üstünlük sınıflandırması yapılması uygun değildir. İnsanlar, Allah'ın en üstün yaratıkları olarak kabul edilir ve akıl, irade ve sorumluluk sahibi olarak değerlendirilir. Dolayısıyla cinler arasında peygamber gönderilmediğinden insanlar onlardan daha değerlidirler.

4. Toprak, hava, su ve havanın bileşiminden yarattığı insanlar; genellikle kendi türleri üzerinde en yüksek düzeyde akla sahip varlıklar olarak kabul edilir. Karmaşık düşünme, problem çözme, dil kullanma ve yaratıcılık gibi özelliklere sahiptirler. Aynı zamanda irade sahibi olup ve eylemlerini seçebilirler. Bu, insanların sorumluluk ve etik değerler açısından farklı bir konuma sahip olduğu anlamına gelir.¹⁴

Akıl ile diğer varlıklardan ayrılan insanlar da kendi aralarında üç sınıfa ayrılır:

a) Hikmete muhalefet etmekle imtihan olup şeytanlara tabi olanlar ki bunlar kâfirlerdir.

b) Temiz ve nezih olanlardır ki bunlar meleklerle ilhak edilmiş olup hatta meleklerden dahi üstün kabul edilmişlerdir. Bu sınıfta yalnızca peygamberler bulunmaktadır.

¹³ Ebû'l-Mevâhib Hasan b. Mes'ûd el-Yûsî, *el-Kânûn ft Ahkâmi'l-İlm ve Ahkâmi'l-Âlimi ve Ahkâmi'l-Mute'allim*, thk. Hamîd Hamânî (b.y.: y.y., 1419/1998), 106.

¹⁴ Yûsî, *el-Kânûn*, 107-109

c) Son olarak her iki sınıftan da birine yakın olan üç farklı grup bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, kâfirler sınıfına yakın olan avamın günahkâr kesimidir. İkincisi peygamberlere yakın olan havas takımıdır. Üçüncüsü ise onlara teveccüh eden diğer müminlerdir.¹⁵

1.2. Bilgi Edinme Yollarından Akıl ve Hakikati

Akıl, genel olarak insanın soyutlama yapma, kavrama, ilişkilendirme, düşünme, benzerlikleri ve farklılıkları fark etme yetisi ve çıkarımlar yapabilme kabiliyeti olarak tanımlanır. İnsanın akıl yoluyla bilgiyi işleme ve anlama yeteneği, onu diğer canlılardan ayıran önemli bir özelliktir. Deneyimlerden elde edilen verileri analiz eder, yeni bilgiler üretebilir ve çeşitli bağlantılar kurarak problemleri çözebilir. Bu kapasite, insanın evreni anlamak, sorunları çözmek ve bilimsel keşifler yapmak için önemli bir araçtır. Akıl, insanın düşüncelerini organize etme, mantıksal akışları takip etme ve bilinçli kararlar verme süreçlerinde merkezi bir rol oynar. İnsanın akıl yeteneği, insanlığın kültürel ve bilimsel gelişimine katkıda bulunmuş ve insanın dünyayı anlama çabalarını şekillendirmiştir.¹⁶

İslâm inancında akıl, önemli bir değer ve rehberlik kaynağıdır. İslâm, insanların akıllarını kullanmalarını, düşünmelerini ve doğru kararlar vermelerini teşvik eder. Allah'ın insanlara verdiği bu kıymetli nimet vasıtasıyla insanlar doğruyu yanlıştan ayırabilme yetisine sahiptirler. İnananlar, akıllarını kullanarak Allah'ın varlığını, birliğini, hikmetini ve emirlerini anlamaya ve bu doğrultuda yaşamaya çalışırlar. Nitekim Kur'ân'da insanların düşünmelerini, olayları anlamaya çalışmalarını ve akılcı bir şekilde hareket etmelerini teşvik eden birçok âyet vardır. Bu âyetler, insanları çevrelerine dikkat etmeye, yaratılış üzerinde düşünmeye ve Allah'ın kudretini anlamaya davet eder. Dolayısıyla İslâm inancında akıl, dinin emirlerini anlama ve uygulama sürecinde önemli bir role sahiptir. Ancak akıl, dinin ilke ve prensiplerini anlamada rehberlik ederken, İslâm'ın temel metinleri olan Kur'ân ve Sünnet ile birlikte kullanılmalıdır. Zira akıl tek başına, sınırsız bir otoriteye sahip değildir. İnsan aklının sınırları olduğu ve bazı konuların kısmen anlaşılabilir olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda akıl ile vahiy birbirini tamamlayan ve birlikte değerlendirilmesi gereken temel unsurlardır.

Müslüman düşünürler akli farklı şekillerde tanımlamışlardır. Yûsî, bu tanımların yaklaşık aynı anlama racî olduğunu söyler. Ona göre akıl, ceninin oluşum sürecinden başlayıp buluş çağına kadar olgunlaşmaya devam eden bir içgüdüdür.¹⁷

1.3. Aklın Kısımları

Nazarî akıl ve amelî akıl terimleri, İslâm felsefesi ve düşünce geleneği içinde kullanılan kavramlardır. Bu kavramlar, akıl ve bilgiye yaklaşımın farklı yönlerini ifade etmektedir:

a. Nazarî Akıl (Teorik Akıl): Nazarî akıl, teorik veya spekülâtif akıl anlamına gelir. Bu akıl, düşünme, anlama, mantıksal çıkarımlar yapma ve teoriler oluşturma gibi zihinsel faaliyetlere odaklanır. Nazarî akıl, gerçeği anlamaya ve hakikati keşfetmeye yönelik bir çabadır. Felsefe, mantık, epistemoloji gibi alanlarda kullanılan bu akıl, doğru düşünme yöntemlerini kullanarak bilgi edinmeye ve gerçeği anlamaya çalışır.

¹⁵ Yûsî, *el-Kânûn*, 107-109.

¹⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003), 12.

¹⁷ Yûsî, *el-Kânûn*, 111.

b. Amelî Akıl (Pratik Akıl): Amelî akıl, pratik veya uygulamalı akıl anlamına gelir. Bu akıl, eylem, karar verme ve ahlâki değerlendirmelerde kullanılan akıldır. Amelî akıl, insanların yaşamındaki sorunları çözmeye, doğruyu yanlıştan ayırt etmeye ve ahlâki değerlendirme yapma yeteneğini ifade eder. Bu akıl, insanların davranışlarını yönlendirmek ve doğru eylemler gerçekleştirmek için kullanılır.¹⁸

Aklın çeşitleri konusu, felsefe ve İslâm felsefesi geleneği içinde tartışılan kavramlardır. Bu kavramlar, akıl ve bilişsel yeteneklerin farklı boyutlarını ifade etmektedir. Yûsî'nin aklın kendi içerisinde “Heyûlânî, Meleke, Faâl ve Müstefâd” olmak üzere dört mertebesinde bahsetmektedir.¹⁹ Bunlar kısaca şu şekildedir:

1. Heyûlânî Akıl (Intellectus Materialis): Heyûlânî akıl, İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi İslâm filozofları tarafından geliştirilen bir kavramdır. Bu akıl, maddi dünyanın algılanması ve anlaşılması için kullanılan duyuşsal aklı ifade edip duyuşlar aracılığıyla gelen verileri işleyerek bilgi üreten ve düşünen akıldır.

2. Meleke Akıl (Intellectus Qui Habet Habitum): Meleke akıl, İbn Rüşd (ö. 595/1198) tarafından ortaya atılan bir kavramdır. Bu akıl, tüm insanların ortak bir aklı olduğunu savunur. Aynı zamanda insanın doğuştan sahip olduğu potansiyel akıl anlamına gelir. İnsanlar, bu akılla düşünebilme, anlama ve evrensel gerçeklere erişebilme yeteneğine sahip olurlar.

3. Faâl Akıl (Intellectus Agens): Faâl akıl, İbn Rüşd ve İbn Sînâ gibi İslâm filozofları tarafından tartışılan bir kavramdır. Bu akıl, meleke halindeki akıldan türetilen ve bilgiyi potansiyel olarak gerçekleştirebilen etkin bir akıldır. Potansiyel akılla etkileşime girerek onu aktive eder ve bilgiyi somut bir şekilde gerçekleştirme yeteneğine sahiptir.

4. Müstefâd Akıl: Bu, İslâm felsefesi ve metafizik alanında kullanılan özel bir kavramdır. Terim olarak, İbn Sînâ gibi İslâm filozofları tarafından geliştirilmiştir. Potansiyel akıldan türeyen ve somut olarak gerçekleşmiş bir akıl anlamına gelir. Bununla birlikte potansiyel akıl, insanların doğuştan sahip olduğu akıl yeteneğini ifade ederken, müstefâd akıl bu potansiyelin gerçekleştirilmiş ve aktif hale gelmiş hali olarak kabul edilir. Yine potansiyel akıl, evrensel formları ve gerçekleri algılamada kullanılırken, müstefâd akıl, bu evrensel formları ve gerçekleri somut bir şekilde düşünme ve anlama yeteneğine sahip olup insanın düşünme, anlama ve bilgi edinme süreçlerinde önemli bir rol oynar. Bu sayede insanlar somut düşünceler üretebilir, mantıksal çıkarımlar yapabilir ve evrensel gerçeklere erişebilirler.²⁰

Bu akıl çeşitleri, insan zihni ve bilişsel yeteneklerin farklı yönlerini ifade etmektedir. Her bir akıl çeşidi, akıl süreçlerinde farklı roller ve işlevler üstlenir. İslâm felsefesinde akıl konusu, farklı filozoflar arasında tartışılan ve farklı yorumlarla ele alınan bir konudur. Bu nedenle, bu kavramlar üzerindeki tartışmaların detayları ve farklı yorumları bulunmaktadır.

Öte yandan bir şeyin akıldaki tasavvurunun keyfiyeti üzerine konuşan Yûsî'ye göre bir şeyin akılda/kalpte meydana gelmesi ya zâtıyladır (ittisâfi), ya da tasavvur etmektedir

¹⁸ Yaşar Aydın, *Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008), 85-90; *Farabi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 104-105.

¹⁹ Yûsî, *el-Kânûn*, 111-112.

²⁰ Ayrıca bk. Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çeviri Kasım Turhan (İstanbul: Şato Yayınları, 2008), 149-150.

(tasavvurî). İki oluşum arasında 'umûm-u husus-u min vechin vardır. Örneğin hakikatleri bilmediğinden kâfir kimsenin kalbinde küfrü hâsıl olur. Mümin kimse ise küfrü tasavvur edebildiğinden küfrün yalnızca sureti kalbinde hâsıl olur, bununla birlikte kâfir olmaz.²¹

1.4. Yûsî'nin Kadîm ve Hâdis Bilgi Anlayışı

İslâm düşünce geleneğinde yaratıcı ile yaratılan varlıkların ilmi üzerinde birtakım tartışmalar yapılmıştır. Yaratıcı ile yaratılanların ilmi arasındaki farka dikkat çeken Yûsî, kadîm ve hâdis olmak üzere iki tür ilimden bahsetmektedir:

a. Kadîm ilim, Yüce Allah'ın ilmi olup Onun zatı ile kâim vücûdî bir sıfattır. Hem mevcûda hem de ma'dûma taalluk eder.

b. Hâdis ilim, yaratılmışların ilmi olup ister tasavvur ister tasdîk olsun kendi arasında zarûrî/bedihî ve nazarî/kesbî olmak üzere ikiye ayrılır.²² Zarûrî bilgi, düşünmeye ihtiyaç duymaksızın ortaya çıkan ve herkes tarafından kabul edilen bilgidir. Bu tür bilgiler genellikle deneyim veya duylar yoluyla elde edilir ve doğal olarak kabul edilir. Örneğin, birin ikinin yarısı olduğunu veya balın tatlı olduğunu bilmek zarûrî bilgilere örnek verilebilir. Bu bilgiler, akıl yürütme veya düşünme gerektirmez, çünkü doğal dünyada açıkça gözlemlenebilirler. Nazarî bilgi ise düşünme ve akıl yürütme yoluyla elde edilen bilgidir. Bunlar mantık, felsefe, teoloji gibi disiplinlerdeki düşünsel çıkarımlar ve analizler sonucunda ortaya çıkar. Örneğin, insanın hâdis bir varlık olduğunu bilmek, felsefi veya teolojik düşünce süreçleriyle elde edilen bir nazarî bilgidir. Bu tür bilgiler, insanların farklı düşüncelere ve tartışmalara dayanarak ulaştıkları bilgilerdir.²³

Öte yandan Yûsî zarûriyyâtı açıklarken bunları "bedihîyyât, müşâhedât, fitriyyât, mücerrebât, mütevâtirât, hadsiyyât" şeklinde sınıflara ayırmaktadır. Ayrıca bunların tamamını inkâr eden Sofistlere de değinip onların "Lâ Edriyye, 'Înâdiyye ve 'İndiyye" olmak üzere üç sınıftan bahseder. Birtakım farklılıklar ile birlikte bunların tamamının ortak paydası şüphe olup onlara göre akıl kendi başına herhangi bir hakikate erişemez. Yûsî her şeye şüphe ile yaklaşan bu Sofistlerle herhangi bir şekilde tartışma yapılamayacağını söyler. Öyle ki muhakkik âlimler ateşin hakikatini ve neticesindeki acıyı dahi inkâr eden bu zümrenin ateş ile cezalandırılması gerektiğini söylerler. Zira bu durumda onlar ya ateşten kaynaklı acının varlığını kabul edeceklerdir ya da kabul edinceye kadar ateş ile dağlanacaklardır. Ayrıca tüm bu uygulamalardan ders çıkarmayıp diretenlerin hapsedilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Çünkü bu kimseler dışarıda serbest dolaşmamalı ki halk arasında bozgunculuk yapıp insanların inançlarına zarar vermesinler.²⁴

1.5. Bilgi Edinme Yolları

Bilgi edinme yolları, insanların bilgiye ulaşmak için kullandıkları yöntemlerdir. İslâm düşüncesinde "akıl, vahiy ve duylar" olmak üzere üç temel bilgi kaynağı kabul edilir. Bu üç bilgi kaynağı, İslâm düşüncesinde birbirini tamamlayan ve uyumlu olan unsurlardır. Akıl, vahiy ve duyların birlikte kullanılması, insanların doğru ve sağlıklı bir şekilde bilgi edinmelerine yardımcı olur. İslâm'da, akıl ve vahiy arasında bir uyum olduğu kabul edilir ve bilgi arayışında bu iki kaynağın birlikte kullanılması teşvik edilir.

²¹ Yûsî, *el-Kânûn*, 114.

²² Yûsî, *el-Kânûn*, 119.

²³ Yûsî, *el-Kânûn*, 164.

²⁴ Yûsî, *el-Kânûn*, 124, 133-134.

1. Akıl (Aklî Bilgi): Akıl, insanın düşünme, analiz etme, çıkarımlar yapma ve mantıksal sonuçlara ulaşma yeteneğini ifade eder. Akıl yoluyla, insanlar dünyayı ve fenomenleri anlamaya, neden-sonuç ilişkilerini keşfetmeye, mantıklı düşünceler üretmeye, evrenin düzenini anlamaya ve doğru ile yanlış arasında ayırım yapmaya çalışırlar. İslâm düşüncesinde, akıl önemli bir bilgi kaynağı kabul edilir, ancak aklın sınırlı ve yanıltıcı olabileceği de belirtilir.

2. Vahiy (İlhâmî Bilgi): İslâm inancına göre, Allah, insanlara gerçekleri bildirmek ve yol göstermek amacıyla vahiy yoluyla iletişim kurmuştur. Vahiy, Allah'ın elçilerine veya peygamberlerine doğrudan veya dolaylı olarak iletilen ilahi mesajlardır. Kur'ân, İslâm'ın kutsal kabul edilen bir vahiy kitabıdır.. İslâm'da, vahiy yoluyla edinilen bilgiler, insan akıl ve mantığıyla anlaşılabilir ve yorumlanabilir.

3. Duyular (Hissî Bilgi): Duyular, insanların dış dünyayı algılamak için kullandıkları beş duyu organıyla ilişkilidir: görme, işitme, dokunma, tatma ve koklama. Duyular aracılığıyla, insanlar çevredeki nesnelere, olayları, sesleri, kokuları ve dokuları algırlar. İslâm'da, duyu bilgilerin elde edilmesi ve doğru yorumlanması önemlidir. Ancak duyu bilgilerin dayanmanın bazen yanıltıcı olabileceği ve yanılsamalara yol açabileceği de vurgulanır.²⁵

Yûsî, bazı filozof ve kelâmcıların da belirttiği²⁶ gibi zâhirî ve bâtinî olmak üzere sayıları 10'lu bulan iki tür duyudan bahsetmektedir. Bunlardan beşi “görme, işitme, dokunma, tatma ve koku alma” olmak üzere havâss-ı zâhirî; diğer beşi ise “hiss-i müşterek, kuvve-i hayâliyye, kuvve-i vehmiyye, kuvve-i hâfize, kuvve-i müfekkire” olmak üzere havâss-ı bâtinîdir.²⁷

Havâss-ı zâhire terimi, beş dışsal duyuyu ifade eder. İnsanların dış dünyayı algılamak için kullandıkları beş duyu organı bu yetileri temsil eder:

1. İşitme: İşitme, sesleri algılama yeteneğini ifade eder. İnsanlar, kulakları aracılığıyla ses dalgalarını algılayarak çevreden gelen sesleri duyarlar.

2. Görme: Görme, gözler aracılığıyla çevredeki nesnelere ve olayları algılama yeteneğini ifade eder. Işık yoluyla gözlerimiz sayesinde görme duyusuyla dünyayı gözlemleyebiliriz.

3. Koklama: Koklama, burun aracılığıyla çevredeki kokuları algılama yeteneğini ifade eder. Burun içindeki koklama reseptörleri sayesinde çeşitli kokuları tanıyabiliriz.

4. Tatma: Tatma, dil aracılığıyla çeşitli tatları algılama yeteneğini ifade eder. Dil üzerindeki tat tomurcukları sayesinde tatlı, acı, ekşi, tuzlu gibi farklı tatları ayırt edebiliriz.

5. Dokunma: Dokunma, deri ve vücuttaki dokular aracılığıyla çevredeki nesnelere ve yüzeylerin hissedilmesi yeteneğini ifade eder. Deri üzerindeki duyu hücreleri sayesinde sıcaklık, soğukluk, basınç, dokunma gibi hisleri algılayabiliriz.

Bu beş dışsal duyu, insanların dış dünyayla etkileşim kurmasını sağlar. İnsanlar, bu duyu aracılığıyla çevreyi tanır, tehlikeleri fark eder, zevk ve keyif alır, iletişim kurar ve hayatta kalma becerilerini geliştirir. Dışsal duyu, insanın yaşam deneyimini zenginleştirir ve çevresiyle etkileşimini sağlar.

Havâss-ı bâtinî ise beş içsel yetiyi ifade eder. Bu beş içsel yeti veya manevi güç, insanın iç dünyasındaki farklı boyutlarda faaliyet gösterir:

²⁵ Bk. Halife, Keskin. *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997) 87 vd.

²⁶ Şemsüddin es-Semerkindî, *es-Sahâifu'l-İlâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf, (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1985), 182-183.

²⁷ Yûsî, *el-Kânûn*, 134.

1. Hiss-i Müşterek (Ortak Duygu); başkalarının duygularını anlama ve empati kurma yeteneğini ifade eder. İnsanın diğer insanların duygusal durumlarını anlayarak onlara uygun tepkiler vermesini sağlar.

2. Kuvve-i Hayâliyye (Hayal Gücü); insanın zihinsel görüntüler yaratma ve hayal etme yeteneğini ifade eder. Hayal gücü, yaratıcılığı besler, farklı senaryoları düşünme ve zihinsel imgeleme kapasitesini temsil eder.

3. Kuvve-i Vehmiyye (Duygusal Algı Gücü); duygusal algı yeteneğini ifade eder. İnsanların çevredeki duygusal atmosferi, başkalarının duygusal durumlarını algılamasını ve hissetmesini sağlar.

4. Kuvve-i Hâfize (Hafıza Gücü); bilgi ve deneyimleri hatırlama ve saklama yeteneğini ifade eder. İnsanın geçmişteki bilgileri hatırlaması, öğrenme süreçlerini kolaylaştırması ve belleğiyle ilişkili bilgileri kullanmasıyla ilgilidir.

5. Kuvve-i Müfekkire (Düşünme Gücü); düşünme, analiz etme, çıkarımlar yapma ve mantıksal düşünme yeteneğini ifade eder. İnsanın akıl yoluyla bilgiyi işleme, problem çözme ve düşünsel süreçleri yönlendirme kapasitesini temsil eder.

Bu beş içsel yeti, insanın bilişsel, duygusal ve zihinsel potansiyelini ifade eder. Her bir yeti, insanın farklı yönlerini keşfetme, bilinçlenme ve ruhsal gelişimini destekleme amacıyla kullanılır. Ehl-i Hak, bunların tamamının idrâk olduğunu ve Yüce Allah'ın bunu dilediği zaman, dilediği yerde yaratacağını savunur. Zira bunlar imkân dâhilinde şeyler olup Allah bunlardan dilediğini seçer.²⁸

2. İlimlerin Tasnîfi

İlimlerin sınıflandırılması geleneği, tarih boyunca filozoflar ve bilim insanları tarafından büyük bir önemle ele alınmış bir konudur. Bu sınıflandırma, hem teorik hem de pratik açıdan bir gereklilik olarak değerlendirilmiştir. İlimlerin belirli kategorilere ayrılması, disiplinler arasındaki ilişkilerin anlaşılmasını ve bilgi birikiminin düzenlenmesini sağlar. Bu sınıflandırma, bilginin daha sistematik şekilde aktarılmasına ve yeni keşiflerin yapılmasına zemin hazırlar. İlimlerin sınıflandırılması, insanlığın bilgi ve anlayışını ilerletme çabalarında önemli bir rehberlik sağlar.²⁹

Yûsî, bilginin kendi başına değerli olduğu veya başka bir amaca hizmet ettiği şeklindeki iki temel kategoriye işaret etmektedir. Ona göre ilim ya li zâtîhi ya da li gayrihi maksuttur:

1. Li zâtîhi maksûd olanlar; bilginin kendi başına maksut ve değerinin kendinden olduğu anlamına gelir. Yûsî bu tür bilgileri nazarî ve 'amelî olmak üzere iki sınıfta değerlendirir:

a. Nazarî İlim: Nazarî ilim, teorik bilgi anlamına gelir. Bu ilim, pratik uygulamadan ziyade düşünsel ve kavramsal çerçevelerde gerçekleşir. Bunun kendi iç dinamiklerindeki sınıflandırmaya bakıldığında ya ilâhî ilim gibi mutlak anlamda maddeden mücerrettir ya da riyâzî ilim gibi yalnızca zihinde maddeden mücerrettir. Yahut tabîî ilim gibi madde ile mukayyettir. Buradan hareketle nazarî ilmin üç farklı türünden bahsedebiliriz:

ilâhî ilim; mutlak anlamda maddeden bağımsız olan bilgidir. Rubûbiyyet ahkâmını içerdiğinden ötürü bu şekilde isimlendirilmiştir. Tanrısal kaynaklardan elde edilen ve dinî inançlar, metafiziksel gerçekler, kutsal metinlerin yorumu gibi konularla ilgilenir, mevcûdu

²⁸ Yûsî, *el-Kânûn*, 134.

²⁹ Cevher Şulul, "İslam Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (Mart 2001), 83-93.

ve ma'lûmu inceler. Bu sayede hak inanç, batıl inançtan ayırt edilir. İnsanın kemale ermesi ve iki cihan saadetini elde etmesi için bizzat gereklidir.³⁰

Riyâzî ilim; matematiksel veya mantıksal bilgiyi ifade eder. Bu tür ilim, zihinsel düşüncelerin soyut ve formal sistemler üzerinden yapılandırılmasını içerir. Matematik, mantık ve formal sembolizm gibi alanlar riyâzî ilmin konularıdır. Riyâzî ilim, maddeden bağımsız olarak zihinde gerçekleşir.

Riyazî ilimler, matematiksel ve sayısal temellere dayanan bir dizi bilimsel disiplini ifade eder. Riyazî ilmin dört ana çeşidi bulunmakta olup bunlar; hendese (geometri), heyet (cismî), aded (sayısal) ve musiki (müzik) ilimleridir.³¹

Hendese (Geometri): Hendese, Farsça kökenli olup "ölçme" anlamına gelir. Arapçaya geçerken Grekçeden alınan "geometria" kelimesinin yerini almıştır. İlk defa IX. yüzyılda Öklid'in Elementler adlı eserinin Arapça tercümesi sırasında Araplar, geometri ile tanışmışlardır. Araplar, geometriyi yer ölçümü anlamına gelen "geômetria" kelimesiyle ifade etmek yerine kendi fonetiklerine uydurdıkları "cûmatriyâ" kelimesini kullanmışlardır. Ancak bu isim zamanla terkedilmiş ve yerine "hendese" kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Hendese, daha sonra hem uygulamalı geometriyi hem de kuramsal geometriyi ifade etmek için kullanılan bir terim haline gelmiştir. Ayrıca hendese, uzayda şekillerin ve cisimlerin özelliklerini, boyutlarını, uzunluklarını, açılarını ve ilişkilerini inceler. Ölçme, uzayda noktaların, doğruların ve düzlemlerin ilişkilerini anlamayı ve geometrik teoremleri çözmeyi içerir.

Heyet (Astronomi): Heyet ilmi, gök cisimlerini ve hareketlerini anlamaya yönelik bilgileri içeren ve inceleyen bir ilim dalıdır. Yûsî'nin ifadesiyle heyet ilmi; felekî olsun unsûrî olsun basit cisimleri kemmiyyet, keyfiyyet, hareket ve sükûn bakımından inceleyen ilimdir.³² Cisimlerin hareket yasaları, kütle, enerji ve momentum gibi fiziksel özelliklerini ve etkileşimlerini analiz eder. Bu bilim dalı, fizik ve mühendislik alanlarında önemli bir rol oynar. Ayrıca takvimlerin düzenlenmesini, feleklerin yapısal özelliklerini ve dünyaya etkilerini anlamak için kullanılır.

Aded (Sayısal): Aded ilmi, sayılarla ilgilenir ve sayıların özelliklerini, ilişkilerini ve manipülasyonlarını inceler. Aritmetik, cebir, geometrik ve olasılık gibi alt dalları vardır. Sayıların özellikleri, sayı sistemleri, hesaplama yöntemleri ve matematiksel operasyonlar bu ilim dalının konuları arasındadır. Öte yandan Aritmetika, İslâm medeniyetinde genellikle sürekli niceliği (el-'adedü'l-muttasıl) ve süreksiz niceliği (el-'adedü'l-munfasıl) olmak üzere iki başlık altında ele alınır.³³

Sürekli Nicelik: Bu başlık altında, sürekli nicelikleri, yani kesirleri ve ondalık sayıları içeren aritmetik konular ele alınır. Bu yaklaşım, sürekli değişen nicelikleri ifade eden sayılarla ilgilenir. Öklid geometrik-aritmetik geleneği bu başlığa dâhildir, çünkü Öklid geometrisinde sürekli nicelikler geometrik olarak temsil edilir.

Süreksiz Nicelik: Bu başlık altında, süreksiz nicelikleri ifade eden tam sayılar ve oranlar üzerine odaklanılır. Bu yaklaşım, özellikle Pythagorasçı matematik geleneğine atıfta

³⁰ Yûsî, *el-Kânûn*, 149.

³¹ Yûsî, *el-Kânûn*, 151.

³² Yûsî, *el-Kânûn*, 153.

³³ Yûsî, *el-Kânûn*, 153-154.

bulunur. Bu gelenek, tam sayılar ve oranlar arasındaki ilişkileri ve bağlantıları keşfetmek ve ispatlamak için kullanılan bir yaklaşımdır.

Her iki başlık altında da yapılan çalışmalar, İslâm matematikçileri tarafından büyük ölçüde geliştirilmiş ve ilerletilmiştir. İslâm medeniyeti, aritmetik konusunda önemli katkılarda bulunmuş ve bu alanın gelişimine önemli bir etki yapmıştır.

Mûsikî: Sesin özellikleri, notaların yapıları, seslerin armonik ilişkileri, ritim, melodi ve harmoni gibi müzikal unsurları inceler. Müziğin matematiksel temelleri, notasyon sistemleri, akorlar ve diğer müzikal yapılar bu ilim dalının kapsamına girer.³⁴

Tabiî ilim; tabiî ilim, doğa ve evrenle ilgili bilgileri ifade eder. Gözlem, deney ve ölçüm gibi yöntemler kullanılarak elde edilen ve doğal dünyayı açıklamaya yönelik bilgileri içerir. Fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimleri tabiî ilim kategorisine girer. Bu ilim, maddeyle ilişkili olan ve maddeden mütevellit olan bilgidir. Tabiî ilimler, doğal dünyayı, organik ve inorganik varlıkları ve bu varlıkların oluşum, bozulma, hareket ve değişim gibi özelliklerini gözlem ve deneylere dayanarak araştıran disiplinlerdir. Tabiî ilimlerin diğer adı el-'ulûmu't-tabî'yye (tabî'yyât) şeklindedir. Tabiî ilimler geniş bir yelpazede çeşitli disiplinleri içerir. Bunlardan bazıları şöyledir:

1. Tıp: Hastalıkların teşhis, tedavi ve önlenmesiyle ilgilenen bilim dalıdır.

2. Veterinerlik: Hayvanların sağlık sorunlarının teşhisi, tedavisi ve bakımıyla ilgilenen bilim dalıdır.

3. Fizyonomi: Yüz ve vücut yapılarından kişilik özelliklerini ve karakter analizini inceleyen bilim dalıdır. Denildiğine göre haberi olmadan Aristo'ya kendi resmi çizilip sunulunca "Bu, adam zınayı seven biri" der. Bunun üzerine etrafındakiler "ancak bu sizin suretiniz" deyince Aristo "Evet, ben de öyle biriyim, ancak ben hayâ edip nefsimi koruyorum" diye cevap verir.

4. Rüya Yorumu: Rüyaların sembolik anlamlarını yorumlama ve anlamlandırma üzerine odaklanan bir alandır.

5. Astronomi: Gökyüzündeki cisimlerin incelenmesi, yıldızların hareketleri, gezegenlerin özellikleri gibi konuları araştıran bilim dalıdır. Kâinattaki her şey Allah'ın tasarrufu altındadır. Gök cisimlerinin hiçbirinin kendi başına müstakil bir güç ve yetkisi yoktur.

Bu konuyu ayrı bir şekilde ele alan Yûsî, gök cisimlerine olağanüstü güç ve yetkiler isnat etmenin mutlak anlamda haram olduğunu ifade etmektedir. Ona göre yağmur yağması, bolluk, sağlık gibi hususlarda gök cisimlerinin doğrudan etki sahibi olduğunu iddia eden, açık bir müşrik olup yaratılmışları yaratana ortak koşmaktadır.

6. Sihir: Doğaüstü güçlerin kullanılması ve olağanüstü fenomenlerin incelenmesiyle ilgili eski bir inanç ve uygulama alanıdır. İslâm'a göre sihir ile amel etmek mutlak anlamda haramdır. Ancak sihri işleve dökmek kaydıyla yalnızca öğrenmek câizdir. Bu bağlamda Yûsî İmâm Mâlik'ten (öl. 179/795) nakledilen "sihri öğrenmek küfürdür" ifadesini problemli bulmaktadır. Zira sihir, amel etmek için değil, kendisinden sakınılması için öğrenilebilir. Böylece sihri yapan kimse, onun metoduyla öğrenilmiş olup cezası tatbik edilir. Hatta bazı âlimler, bu nedenlerden ötürü sihri öğrenmenin farz-ı kifâye olduğunu söylerler. Çünkü nübüvvet iddiasında bulunan bir sihirbazın, sihir yaptığıını ispatlamanın yolu budur.

³⁴ Yûsî, *el-Kânûn*, 154.

Sihrin hakikî olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Ehl-i Hak (Ehl-i Sünnet) sihrin hakikî/hissî olduğunu savunurken, Mu'tezile gibi bazıları ise bunun vehmî/göz boyama olduğunu iddia etmişlerdir.

7. Tılsım: Gizemli sembollerin kullanılarak talih, korunma veya başka amaçlar için yapılan büyülerin incelendiği alandır. Yüce Allah dışında 'ulvî-süfî varlıkların hiçbirinin etkisi yoktur.

8. Simya: Maddelerin dönüşümü, evrenin yapısal ve dönüşümsel yönleriyle ilgilenen eski bir bilim dalıdır.

9. Kimya: Maddelerin yapısını, bileşimini, özelliklerini ve tepkimelerini inceleyen bilim dalıdır.

10. Zirâat: Bitkilerin yetiştirilmesi, tarım yöntemleri, toprak analizi, bitki koruma gibi tarım alanıyla ilgili konuları inceler.³⁵

Tüm bu tabii ilimler, gözlem ve deneylere dayanarak evrende meydana gelen olayları anlamamıza ve açıklamamıza yardımcı olur. Bu bilimler, insanların doğayı anlamalarını, teknolojiyi geliştirmelerini ve çevrelerine uyum sağlamalarını sağlar.

b. Amelî İlim: Pratik veya uygulamalı bilgi anlamına gelir. Bu tür ilim, teorik bilginin pratiğe dönüştürülmesini ve eyleme geçirilmesini ifade eder. Amelî ilim, teorik bilginin pratik uygulamada nasıl kullanılacağını ve hayata nasıl yansıtılacağını ele alan bir disiplindir. Bu ilimler, insanların davranışlarını düzenlemek, doğru kararlar almak ve eylemlerini etkili bir şekilde yönlendirmek için önemlidir. Bu da kendi arasında farklı gruplara ayrılır:

İlm-i Ahlâk; ahlâkî değerlerin ve normların incelenip uygulanmasını amaçlayan bir disiplindir. Bu ilim, insanların doğru ve yanlış arasındaki ahlâkî seçimlerini anlamalarına yardımcı olur. Bu tür ilkelerin öğretilmesi, ahlâka uygun kararlar almanın yöntemleri ve doğru davranış modelleri ilm-i ahlâkın konuları arasındadır.

İlm-i Tedbîr-i Menâzil; ahlâk kitaplarında tedbîrî'l-menziel veya siyâsetü'l-menziel başlıklı bölümlerde genellikle ev idaresi ve aile ahlâkıyla ilgili konular ele alınır. Bu bölümler, insanların aile hayatında nasıl davranmaları gerektiği, evlilik ilişkilerinin nasıl yönetilmesi gerektiği ve aile içi ilişkilerin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi için ne tür tedbirler alınması gerektiği gibi konuları kapsar. Bu bölümlerde genellikle ailede sevgi, saygı, sadakat, hoşgörü, dürüstlük gibi temel ahlâkî değerler üzerinde durulur. Ayrıca, eşler arasındaki iletişimin önemi, sorunların çözümü, çocuk yetiştirme, aile bütünlüğünün korunması ve ahlâkî değerlerin ailede yaşatılması gibi konular da ele alınır. Bu bölümlerdeki amaç, insanların aile hayatında ahlâkî bir temel üzerinde hareket etmelerini sağlamak ve sağlıklı, mutlu ve dengeli bir aile birliği kurmalarına yardımcı olmaktır. Ev idaresi ve aile ahlâkıyla ilgili konular, ahlâkî değerlerin pratiğe dönüştürülmesi açısından büyük öneme sahiptir.

2. Li ğayrihi maksut olanlar: Bilginin başka bir amaca hizmet etmek için kullanıldığı anlamına gelir. Bu tür ilim, pratik veya uygulamalı bilgileri ifade eder. Bilginin elde edilmesi, başka bir hedefe ulaşma, bir sorunu çözme veya bir beceri geliştirme amacıyla gerçekleştirilir. Örneğin, tıp bilgisi hastalıkları tedavi etme amacıyla kullanılır veya teknik bilgi bir inşa projesinin gerçekleştirilmesi için kullanılır.

³⁵ Yûsî, *el-Kânûn*, 164.

İlim li ğayrihi olarak kabul edilen bilgi türlerine “mantık ve edebiyat” örnek verilebilir. İkisi de bilgiyi zihin/manâ veya dil/lafız aracılığıyla işler ve başka bir amaca hizmet eder. Mantık, akıl yürütme ve düşünme süreçlerini analiz ederken; edebiyat, dilin estetik ve ifade gücüyle bilgiyi iletme amaçlar.³⁶

Mantık, zihinsel düşünce ve akıl yürütmeyle ilgili bir disiplindir. Doğru ve geçerli çıkarımlar yapma, argümanları analiz etme ve düşüncelerin tutarlılığını değerlendirme sürecini inceler. Edebiyat ise dil ve lafız ile ilgili bir sanat ve bilgi alanıdır. Dilin estetik kullanımıyla edebi eserlerin oluşturulmasını ve anlaşılmasını inceler. Dilin güzelliği ve ifade gücüyle bilgiyi iletişim aracı olarak kullanır.

Mantık, düşünme faaliyetinde zihni hatalardan koruyan, doğru düşünmenin kurallarını, ölçülerini ve yöntemlerini gösteren bir ilim veya sanattır. Akıl yürütme süreçlerini inceler ve çıkarımların doğruluğunu belirlemek için analitik düşünme yöntemlerini kullanır. Tutarlılık, kesinlik, sebep-sonuç ilişkileri ve önermeler arasındaki ilişkiler gibi konuları ele alır. Dilin yapısını ve kullanımını analiz ederek önermelerin ve argümanların nasıl doğru veya yanlış olduğunu belirler. Düşünme süreçlerini disiplin altına alarak yanlışları, çelişkileri ve tutarsızlıkları ortaya çıkarır ve bize sağlam bir düşünme temeli sunar. Rasyonel düşünme becerilerini geliştirir, eleştirel analiz yapmayı öğretir ve akılcı sonuçlara ulaşmayı sağlar.

Mantık İslâm düşüncesinde genellikle “insanı sahih fikri fâsidinden ayırmaya muktedir kılacak kuralları veren alet ilmi; “kurallarına uyulduğunda zihni hataya düşmekten koruyan bir fen” ve “bilinenden bilinmeyen elde edilmesine vasıta olan ilim” şeklinde tanımlanmıştır. Yûsî mantığı; malûmât-ı tasavvurî ve tasdîkî üzerinden mechûlât-ı tasavvurî ve tasdîkî'ye ulaşmayı sağlayan bir disiplin olarak tanımlar. Ona göre mantık, düşünme sürecindeki doğru akıl yürütme kurallarını ve yöntemlerini kullanarak, malûmât-ı tasavvurî ve tasdîkî arasında bir ilişki kurmayı hedefler. Ayrıca Yûsî mantık'ı mi'yârul-'ulûm (ilimlerin ölçüsü/ölçütü) olarak niteler.³⁷

Mantık konuları genellikle “tasavvurât” (kavram mantığı) ve “tasdîkât” (hüküm mantığı) olmak üzere iki temel başlık altında toplanır. Her iki başlık da mantığın farklı yönlerini ve konularını ele alır:

a. Tasavvurât; mantığın kavramlarla ilgilenen ve bunların nasıl düşünsel olarak işlendiğini araştıran kısmıdır. Kavramların doğru bir şekilde tanımlanması, sınıflandırılması ve ilişkilendirilmesiyle ilgilenir. Kavramlar arasındaki mantıksal ilişkiler, kavramların özellikleri ve kategorileri üzerinde durulur. Örneğin, “insan”, “hayvan” ve “nesne” gibi kavramlar incelenir ve bunlar arasındaki ilişkiler analiz edilir.

Tasavvur kavramı bir objenin zihinde kavranması olarak tanımlanabilir. Böylece bir objenin gerçekliğiyle tam olarak örtüşme de örtüşme de, zihindeki kavrayışı ifade eder. Tasavvur edilen bu zihnî obje “başit, münferid ve mürekkebe” olmak üzere üç sınıftır. Bu ayırım, tasavvur edilen kavramların farklı tiplerini ve kapsamalarını anlamamıza yardımcı olur. Her bir kavram türü, farklı bir zihinsel temsili ifade eder ve düşünme süreçlerimizde kullanılır.

Tasdîkât; mantığın hükümler ve çıkarımlarla ilgilenen bölümüdür. Hüküm mantığı, mantık kurallarını kullanarak çeşitli önermelerden doğru sonuçlar elde etme sürecini

³⁶ Yûsî, *el-Kânûn*, 147.

³⁷ Yûsî, *el-Kânûn*, 164.

inceler. Önergelerin doğruluğunu ve yanlışlığını değerlendirir, önergeler arasındaki ilişkileri analiz eder ve çeşitli çıkarım kurallarını belirler. Örneğin, “tüm insanlar ölümlüdür” ve “Ali bir insandır” gibi önergelerden “O halde Ali de ölümlüdür” çıkarımı yapılır.

Tasdik kavramı, bir objenin temsil ettiği dış gerçeklikle uyumlu olduğunu belirterek hüküm verme sürecini ifade eder. Tasdik etmek, bir kavramın veya düşüncenin gerçekliğini veya doğruluğunu kabul etmek anlamına gelir. Ancak, tasdik her zaman doğru veya yanlış olabileme ihtimaline sahiptir. Tasdik etmek, kişinin bilgi, deneyim veya inançlarına dayanır ve bu faktörlere bağlı olarak farklı sonuçlara ulaşılabilir. Bir kişi bir objeyi veya bir düşünceyi tasdik ederken, doğruluk veya yanlışlık iddiasında bulunur, ancak bu iddianın kesin bir doğruluk garantisi yoktur.

Yûsî'ye göre kazıyye, mantıkta kullanılan yalan veya doğru ola ihtimali bulunan, olumlu ya da olumsuz bir yargı bildiren cümlelerdir. Hamliyye/yüklemli ve şartıyye/şartlı olmak üzere iki tür kazıyye bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde basît, ikincisine birleşik kazıyye denir. Kazıyye-i hamliyye'de bir şey bir şeye ya ispat edilir (Zeyd, insandır) ya da ondan selb edilir (Zeyd, eşek değildir). Kazıyye-i şartıyye'de ise bir şey bir şeye bağlanır. Bu da muttasıla (ör; güneş doğarsa, yıldızlar kaybolur) ve munfasıla (ör; varlık, ya kadîmdir ya da hâdistir) olmak üzere iki kısımdır.³⁸ Hamliyye mevzû ve mahmûl; şartıyye ise tâlî ve mukaddem olmak üzere iki terimden oluşur. Kazıyye-i hamliyye'de şayet konu cüz'î ise bu kazıyye-i şahsiyye; küllî ise kazıyye-i müsevvere'dir. Dolayısıyla kazıyye-i hamliyye'nin niceliklerine göre tümel (küllî) ve tikel (cüz'î), niteliklerine göre olumlu (mûcebe) ve olumsuz (sâlîbe) şeklinde dört gruba ayrıldığı söylenebilir.³⁹

3. Mantıksal Bir Kavram Olarak Delâlet

Mantıkla ilgili bir kavram olan “delâlet” genellikle “bir şeyin öyle bir hal ve keyfiyette olmasıdır ki onu bilmekle başka bir şeyin de bilinmesi lâzım gelir” şeklinde tarif edilir. Bu kavram, mantıkçılar tarafından kullanılan ve çıkarımda kullanılan önemli bir ilkedir.

Delâlet, lafzî ve gayri lafzî olmak üzere iki ana kategoride değerlendirilir:

a. Lafzî Delâlet; bir kelimenin veya ifadenin kendisinin doğrudan bir anlamı ima etmesidir. Bu tür delâlet, sözcüklerin taşıdığı anlamın kullanıldığı bağlamda anlaşılmasına dayanır. Örneğin, “kitap” kelimesi, sözlük anlamıyla yazılı metinleri, bilgi kaynaklarını veya edebi eserleri ifade eder. Dolayısıyla lafzî delâlet, genellikle semantik yani sözcük anlamıyla ilgilenir.

b. Gayri Lafzî Delâlet; bir şeyin veya durumun dolaylı olarak başka bir anlamı ima etmesidir. Bu tür delâlet, somut bir nesne veya olayın sembolik veya ilişkisel anlamlarını ifade eder. Örneğin, dumanın ateşe delâlet etmesi, ateşin varlığını veya yakıtın yanma sürecini ima eder. Dolayısıyla gayri lafzî delâlet, genellikle sembolik veya göndergesel anlamıyla ilgilenir.

Lafzî ve gayri lafzî delâletler genellikle “aklî (zihinsel), tabi'î (tabiat) ve vâz'î (örfi)” olmak üzere üç kategoriye ayrılır. Bunlar, dil ve iletişimdeki anlam çıkarım süreçlerini anlamak için kullanılır. Klasik mantıkta lafzî vaz'î delâletin üç türü olarak kabul edilen mutabakat, tazammun ve iltizâm delâletin farklı derecelerini ifade etmektedir. Bu tanımlara göre:

³⁸ Yûsî, *el-Kânûn*, 167.

³⁹ Yûsî, *el-Kânûn*, 167.

Delâlet-i Mutabîkî: Bir lafzın mutabîkî delâleti, o lafzın ifade ettiği nesne veya kavramın bütün varlığına ve unsurlarına tam olarak delâlet etmesidir. Yani lafzın anlamı, nesnenin veya kavramın tamamını kapsar. “İnsan” lafzının, insanın bütün varlık ve unsurlarına, yani “düşünen canlılara (hayvân-ı nâtık)” delâlet etmesi gibi.

Delâlet-i Tazammunî: Bir lafzın tazammunî delâleti, o lafzın ifade ettiği nesne veya kavramın sadece bir veya birkaç unsuruna delâlet etmesidir. Yani lafzın anlamı, nesnenin veya kavramın sadece belirli bir yönünü veya özelliğini kapsar. “İnsan” lafzının sadece “canlı (hayvân)” veya “düşünen (nâtık)” anlamlarına delâlet etmesi gibi.

Delâlet-i İltizâmî: Bir lafzın iltizâmî delâleti, o lafzın doğrudan konusunun yanında zihnin bağlantılı gördüğü başka bir varlık veya anlama delâlet etmesidir. Yani lafzın anlamı, zihinde ilişkili olduğu başka bir konuyu çağırıştırır. “İnsan” lafzının bil-kuvve gülen (dâhık) ve yazan (kâtib) anlamlarına delâlet etmesi gibi.⁴⁰

Delâlet konusunu ele aldıktan sonra lafız ve ahkâmı hakkında konuşan Yûsî'ye göre bir lafız ya müfrettir ya mürekkeptir. Müfred, bir parçası alındığında bir mâna ifade etmeyen, mürekkeb ise bir kısmının da bir mâna ifade ettiği lafızdır. Müfred lafız da cüz'î ve küllî olmak üzere iki kısımdır. Cüz'î müfred kendi arasında 'alem-i şahs ve 'alem-i cins olmak üzere ikiye ayrılır. Küllî müfred ise “cins, nev' (tür), fasl (ayrım), hassa ve 'araz-ı 'âmm” olmak üzere külliyyât-ı hamse (beş küllîye) denilen beş sınıftan oluşur.⁴¹

Lafız üzerine bu açıklamalarda bulunduktan sonra tanım ve tanımın öğeleri hakkında konuşan Yûsî'ye göre tanımlar hadd ve resm olmak üzere ikiye ayrılır. Şayet tarif, nesnenin özüne ilişkin ayrıştırıcı temel yönünü ortaya koyuyorsa buna hadd; nesnenin özüne ilişkin ayrıştırıcı temel yönünü değil de ayrıntılardan ibaret özellik ve niteliklerini belirtiyorsa buna da resm denir. Dolayısıyla insanın “hayvân-ı nâtık (düşünen canlı)” olarak tanımlanması gibi yakın cins ile yakın fasldan meydana gelen bir tanıma hadd-i tâm; insanın “düşünen” yahut “düşünen cisim” olarak yalnızca yakın fasl yahut uzak cinsi ve yakın faslı ile meydana gelen tanıma hadd-i nâkis; “insan, gülen canlıdır” şeklinde yakın cins ile hassasından (ayrılmaz özelliği) meydana gelen tanıma resm-i tâm; insanın “uyuyan” yahut “uyuyan cisim” olarak yalnızca hassası/ilintisi yahut uzak cinsi ve hassası ile meydana gelen tanıma ise resm-i nâkis denir.⁴²

Öte yandan Yûsî'ye göre şeriat, bu tür ameli ilimlerin hiçbirine ihtiyaç bırakmamıştır. Zira bu ilimlerin gayesi, “din, can, akıl, mal ve nesil” olmak üzere bu beş değeri korumaktır ki şeriat tüm bunları güvence altına almaktadır: Canı, kısas vb. cezâî tedbirler koyarak; akli, onu izale eden şeylerin yiyilip içilmesini haram kılarak ve buna tevessül edenleri cezalandırarak; malı, ticareti meşru kılıp hırsızlık, faiz, aldatma vb. eylemleri haram kılarak; ırzı/namusu, fuhuş, iftira vb. çirkinlikleri yasaklayarak; nesli ise evliliği helal zinayı haram kılarak koruma altına almıştır.⁴³

4. Allah'ı Tanımının Yolları

İslâm düşünce geleneğinde, Allah'ı tanımının farklı yolları ve yöntemleri üzerinde tartışmalar yapılmış ve çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Yûsî'ye göre bu bağlamda

⁴⁰ Yûsî, *el-Kânûn*, 165.

⁴¹ Yûsî, *el-Kânûn*, 165-166.

⁴² Yûsî, *el-Kânûn*, 166.

⁴³ Yûsî, *el-Kânûn*, 148.

Hukemâ, Allah'ı hikmet ile tanıma yolunu seçerken, Sûfîler (Nüssâk) ise rizâyet, açlık, uzlet ve halvet ile Onu tanımaya çalışmışlardır. Bunun yanında bir de hikmet ehli olmamasına rağmen hikmet ile Onu tanımaya çalışan Düalistler ve Mu'attıla (Dehriyye) bulunmaktadır.⁴⁴

1. Hukemâ: İslâm düşünce geleneğinde, hikmet (felsefe) yoluyla Allah'ı tanımaya çalışan birçok düşünür ve filozof bulunmuştur. Bu yaklaşım, aklın ve mantığın kullanılmasını vurgular. Felsefi argümanlar, kozmolojik argümanlar, teleolojik argümanlar gibi mantıksal ve rasyonel yaklaşımlar kullanılarak Allah'ın varlığı ve sıfatları üzerine düşünülür.

2. Sûfîler (Nüssâk): Tasavvuf geleneğine mensup olanlar, Allah'ı tanımayı manevi deneyimler ve kalp aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışırlar. Bu yol, içsel bir yolculuğu ve Allah'ın sırlarına erişimi içerir. Riyâzet ve zikir gibi uygulamalar, nefsi terbiye etmeyi ve manevî bir bağlantı kurmayı amaçlar. Bazı kelâmcılar ise Allah'ın varlığının ispatı ve sıfatlarının zât üzerine zâid olup olmaması konusunda keşfi, bir bilgi kaynağı kabul edip O'nun bir olduğunun keşifle de ortaya çıktığını, bu konuda şüphe edenlerin ise akıl eksikliğinden veya yaratılıştaki safiyetlerinin kirlenmesinden dolayı böyle düşündüklerini savunmaktadır.⁴⁵

3. Düalistler: Evrende iyilik ve kötülük, ışık ve karanlık, ruh ve madde gibi zıt prensiplerin var olduğunu ve bu zıtların ezeli/kadîm olduğunu öne sürerler. Bu inanişâ göre, bu zıtlıkların kaynağı olan iki kadîm asıl ya da ilahî güç, evrenin temelini oluşturur. Ancak, İslâm inancında bu tür bir düalizm kabul edilmez. İslâm, Allah'ın tek ve mutlak bir varlık olduğunu, evrende her şeyi yaratan ve kontrol eden O'nun olduğunu öğretir. İslâm'da, iyilik ve kötülük gibi zıtlıkların varlığı, insanların iradesi ve seçimleri sonucunda ortaya çıkar. Allah'ın gücü ve kudreti üzerinde hiçbir eş veya ortak bulunmaz.

4. Mu'attıla (Dehriyye): Gerçeklikte sadece maddenin var olduğunu ve herhangi bir yaratıcının olmadığını savunan bir materyalist felsefe akımıdır. Dehriyye, varlığı açıklarken sadece duysal deneyimlere ve gözlemlenebilir nesnelere dayanır. Bu akıma mensup olanlar, metafiziksel gerçekliklere, Allah inancına veya ahiret gibi dini kavramlara inanmazlar. Dehriyye akımı, materyalist felsefenin bir dalı olarak kabul edilir. Bu akıma göre, evrenin varlığı ve işleyişi sadece maddi nedenlere dayanır ve her şeyin rasyonel ve bilimsel olarak açıklanabilir olduğuna inanılır. Duysal deneyimler ve bilimsel gözlem, gerçekliği anlamada tek kaynak olarak kabul edilir. İslâm inancında, Allah'ın varlığı ve ahiret gibi metafizik kavramlar önemli bir yer tuttuğundan Dehriyye akımı eleştirilmiştir.

Tüm bu düşünce akımları, İslâm düşünce geleneği içinde tartışma ve eleştiri konusu olmuşlardır. İslâm düşünürleri, bu akımların temel argümanlarını çürütmeye ve İslâm'ın temel öğretileriyle uyumlu bir anlayışı savunmaya çalışmışlardır. Bu öğretilere göre, Allah'ın varlığı ve nitelikleri akıl ve vahiy aracılığıyla anlaşılabilir ve insanlar Allah'ı anlamak için çaba göstermelidirler.

Öte yandan üç semâvî din olan Yâhûdîlik, Hristiyanlık ve Müslümanlıktan bahseden Yûsî, bunların da kendi aralarında birçok fırkaya ayrıldıklarını aktarır.⁴⁶

1. Yâhûdîler: Kendi aralarında birçok fırkaya ayrılmışlardır. Bunlardan en meşhurları Rabbâniyyûn, Karrâûn ve Sâmiriyyûn'dur. Rabbâniyyûn, onların çoğunluğu ifade eder.

⁴⁴ Yûsî, *el-Kânûn*, 149.

⁴⁵ Celâlüddin ed-Devvânî, *Akaid-i Adudiye Şerhi*, çev. Mustafa Akman, (B.y.: Mütercim Yayınları, 2021), 33-34, 51, 128.

⁴⁶ Yûsî, *el-Kânûn*, 149-150.

Karrâûn, Müslümanlardaki Mücbire ve Müşebbihe gibidir. Sâmiriyûn ise diğer Yâhûdîlerin elinde bulunan Tevrât'tan farklı bir Tevrât'a inanlardır.

2. Hristiyanlar: Bunlar da farklı gruplara ayrılmakla birlikte önde gelen fırkaları Melkâniyye, Yakûbiyye ve Nastûriyye'dir. Bizans İmparatoru Konstantin'in Hristiyan olmadan önce Hristiyanların Allah'ın birliğine ve Hz. İsa'nın peygamberliğine inandığı ifade edilmektedir. Ancak, Hristiyan olduktan sonra farklı fikir ayrılıkları ortaya çıktığı ve bu ayrılıklar sonucunda Nestûrî, Yakûbî (Süryânî) ve Melkâî gibi üç farklı gruba ayrıldıkları belirtilmektedir. İlk Nestûrîler, onun Tanrı; ilk Yakûbîler Tanrı'nın oğlu; ilk Melkâîler ise Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olmak üzere üç tanrı olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak sonraki Melkâîler üç tanrı ifadesinden sakınarak Allah'ın tek cevher olduğunu ve bu cevherin de üç zâtî uknûmunun bulunduğunu öne sürmüşlerdir.⁴⁷

Bu farklı anlayışlar, erken dönem Hristiyanlık tarihindeki teolojik tartışmaların ve doktrinlerin bir yansımasıdır. İnançta bu farklılıkların ortaya çıkması, kilise konseylerinin toplanması ve doktrinlerin netleştirilmesi sürecine yol açmıştır. Bu süreçte bazı mezhepler resmî olarak kabul edilirken, diğerleri ayrı yollarını sürdürmüşlerdir.

5. İslâmî İlimler

Yûsî, İslâmî ilimleri üç ana sınıfa ayırır:

a. Maksut li zatihi olan ilimler: Bu sınıfa giren ilimler, İslâm'ın temel kaynaklarından elde edilen hükümleri ve İslâm'ın temel prensiplerini incelerler. Bu ilimler, dinin kendisiyle ilgilenir ve İslâm hukukunun temelini oluştururlar. Bunlar; usûlü'd-dîn (İslâm'ın prensipleri) ve dalları olan “fıkıh (İslâm hukuku), mirâs/ferâiz ilmi ve tasavvuf” gibi ilimlerdir.

b. Araç/vesile olanlar: Bu sınıfa giren ilimler, İslâm'ın temel kaynaklarından gelen bilgileri anlamak, yorumlamak ve aktarmak için kullanılan aracı ilimler olup İslâm'ın temel metinlerinin anlaşılmasını sağlarlar. Bunlar; tefsir, hadis, matematik ve hesap gibi ilimlerdir.

c. Aracın aracı/vesilesi olanlar: Bu sınıfa giren ilimler, İslâmî ilimlerin uygulanmasında veya anlaşılmasında kullanılan araçların ve yöntemlerin araştırılmasını incelerler. Bu ilimler, genellikle daha spesifik veya teknik alanlardır. Bunlar; kırâat, resm, Arap dili belagati (retorik) ve mantık gibi ilimlerdir.⁴⁸

Bu sınıflandırma, İslâm düşünce tarihinde genel kabul görmüş olmakla birlikte, bazı ilimlerin hangi kategoriye gireceği konusunda farklı yorumlar ve tartışmalar da olabilir. Ayrıca, zaman içinde yeni ilim dallarının ortaya çıkmasıyla bu sınıflandırmada değişiklikler de görülebilir.

5.1. Önde Gelen 14 Mühim İlim

Yûsî'ye göre İslâmî ilimler içinde öne çıkan ilimler “usûlü'd-dîn, fıkıh, tasavvuf, tefsir, hadis, usûlü'l-fıkıh” olmak üzere altı tanedir. Ayrıca bunları anlamaya yardımcı olan “lûgat, i'râb, tasrîf/sarf, me'ânî, beyân, tıp, matematik ve mantık ilimleri” olmak üzere sekiz önemli ilim bulunmaktadır. İşte bu sınıflandırmaya göre ilimler:

⁴⁷ Semerkandî, *es-Sahâfu'l-İlâhiyye*, 315; Fidanboy, Ömer, *Burhânüddîn en-Nesefî'nin Ulûhiyyet Anlayışı - İsimler ve Sıfatlar*- (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023), 42.

⁴⁸ Yûsî, *el-Kânûn*, 177.

1. Usûlü'd-Dîn: İslâm'ın temel prensiplerini ve inanç esaslarını inceleyen ilimdir. İslâm'ın temel kaynaklarından çıkarılan ilkeleri araştırır ve açıklar. Temelde Allah'ın tanınması (ma'rifetullâh) konusuna odaklanır. En büyük gayesi tevhid olduğundan "ilm-i tevhid"; kelâm ilmine dalıp meseleler hakkında çokça konuştuğundan "ilm-i kelâm"; Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları konusunu merkeze aldığından "ilm-i ilâhî" olarak isimlendirilmiştir.

2. Fıkıh: İslâm hukukunu ve pratik yaşamda dini hükümlerin nasıl uygulanması gerektiğini inceler. İslâm'ın hukuki hükümlerini belirler ve bu hükümlerin nasıl uygulanacağı konusunda rehberlik eder.

3. Tasavvuf: İslâm'ın mistik boyutunu ve ruhaniyetini inceleyen ilimdir. İnsanın Allah'a yaklaşma ve ruhsal gelişimini sağlama yollarını araştırır.

4. Tefsir: Kur'ân'ın tefsirini, yani anlamını açıklamayı ve yorumlamayı inceler. Âyetleri dil, tarih, kültürel bağlam ve diğer ilgili faktörlerle birlikte anlamaya çalışır.

5. Hadis: Hz. Muhammed'in (a.s.) sözlerini, eylemlerini ve onaylarını kaydeden ve aktaran hadisleri inceleyen ilimdir. Hadislerin doğruluğunu ve geçerliliğini araştırır.

6. Usûlü'l-Fıkıh: Fıkıh ilminin temel prensiplerini ve yöntemlerini inceleyen ilimdir. İslâm hukukunun kaynaklarını, yorumlama usullerini ve hukuki hükümlerin çıkarılmasını ele alır.

Bu ilimlerin anlaşılması ve derinlemesine çalışılması için yardımcı olan sekiz ilim ise şunlardır:

1. Lügat: Kelimelerin anlamlarını, köklerini ve kullanımlarını inceler.

2. İ'râb: Kelimelerin gramer ve dil bilgisi kurallarına göre çekim ve yapısını inceler.

3. Tasrîf/Sarf: Kelimelerin çekimlerini, dil bilgisi kurallarına göre değişimlerini inceler.

4. Me'ânî: Kelimelerin anlamını, anlam ilişkilerini ve anlam analizini inceler.

5. Beyân: Dilin anlatım ve ifade yöntemlerini, üslubunu ve retorik kurallarını inceler.

6. Tıp: Sağlık ve hastalık konularını inceleyen ilimdir. İnsan bedeni ve sağlıkla ilgili bilgileri içerir.

7. Matematik: Sayılar, hesaplama ve geometri gibi matematiksel kavramları inceler. Matematik ilmi, sayılar arasındaki ilişkileri, matematiksel işlemleri, denklemleri, geometriyi ve diğer matematiksel konuları içerir. İslâm düşünce tarihinde, önemli bir yeri vardır. Özellikle astronomi, takvim hesaplamaları, cetvellerin oluşturulması gibi alanlarda matematiksel yöntemler kullanılmıştır.

8. Mantık: Düşünce ve akıl yürütme süreçlerini inceler. Mantık ilmi, doğru akıl yürütme kurallarını, çıkarımları ve akılcı argümanları ele alır. İslâm düşünce tarihinde, özellikle kelimciler ve filozoflar arasında önemli bir rol oynamıştır. İslâmî ilimlerin içinde kullanılan tartışma yöntemlerini ve akıl yürütme süreçlerini anlamak için yardımcı bir araçtır.⁴⁹

Öte yandan Yûsî, mütekaddimun âlimlerinin usûlü'd-dîn'i beş sınıfa ayırdıklarını aktarmaktadır:

a. Umûr-u 'âmme: Bu sınıf, birlik/vahdet, çokluk/kesret, sebep-sonuç ilişkisi ('illet), takaddüm ve vücûd gibi genel konuları kapsar. Kelamcılar bu hususlara dikkat çekip bununla sahîh ile bâtil ayırımına vurgu yapmışlardır.

⁴⁹ Yûsî, *el-Kânûn*, 178; Ayrıca bk. Yûsî, *Havâşî'l-Yûsî 'alâ Şerh-i Kübrâ's-Senûsî*, thk. Humejd Hamânî el-Yûsî (b.y.: Dârü'l-Beyzâ, 1437/2016), 1/307.

b. Mebâdiü'l-Mevcûdât: Bu sınıf, varlıkların ilkelerini veya temel unsurlarını inceler. Yarattılmış varlıkların nasıl oluştuğunu, yapılarını ve özelliklerini ele alır. Tüm âlem yüce yaratıcının yaratmasıyla hâdis olduğundan heyûlâ, kudemâ, 'illet ve ma'lûl yoktur.

c. İsbât-ı Vâcib: Bu sınıf, Allah hakkında vâcib, câiz ve mümteni olan konuları ele alır. Bu konular, Allah'ın sıfatları, eylemleri, ilmi ve gücü gibi hususları içerir. Bu sınıf, Allah'ın varlığı ve niteliklerini ispat etmeye yönelik argümanları içerir ki kelamın asıl gayesi budur. Dolayısıyla bazı filozofların iddialarının aksine yüce Allah, varlığı zorunlu olup yaratılmışlara benzemekten münezze olan ve dilediğini yapandır.

d. Taksîmü'l-Mücerredât: Bu sınıf, yaratılmış varlıkları kategorilere ayırma ve sınıflandırma konusunu inceler. Bunların tamamı hâdis varlıklardır. Şayet bunlarla felsefedeki on akıl ('ukûl-u 'aşere) kastedilirse, bunlardan birincisi hariç tamamı batıldır. Ancak Yûsî'ye göre yüce Allah'ın bütün isimleri tevkîfî olduğundan "akıl" olarak isimlendirilemez.

e. Me'âd: Âhîret hayatını ve âhîretle ilgili hükümleri inceleyen me'âd, sem'iyât konularına dâhildir. İnsanların ölümünden sonraki hayat, cennet ve ceennem gibi konuları ele alır. Yûsî, İslâm düşünürlerinden biri olarak, öldükten sonra dirilişin ya yalnızca cisimle (bedenle) ya da ruh ve cisim birlikteliğiyle gerçekleşeceğini savunmuştur. Ona göre, insanın öldükten sonra tekrar dirilmesi, bedenin yeniden canlanması veya ruhun bedenle birleşmesiyle gerçekleşir. Dolayısıyla o, yalnızca ruhun dirilmesini savunan filozofları eleştirir. Ona göre, sadece ruhun dirilmesi durumunda insanın tam olarak yeniden dirilmesi mümkün değildir.⁵⁰

Bu beş sınıf, usûlü'd-dîn'in temel konularını kapsamaktadır ve İslâm düşünce tarihinde usûlü'd-dîn'in derinlemesine araştırılması için bir çerçeve sağlamaktadır. Her sınıf, İslâmî ilimlerin farklı yönlerini ve dinin temel inançlarını inceler. Ancak Yûsî bazı Müslümanların bu sınıflara altıncısı nübüvvet, yedincisi sem'iyât olmak üzere iki sınıf daha eklendiklerini söyler. Ayrıca bunlara ek olarak Mu'tezile "adâlet/'adl", Şîa ise "imâmet" sınıfını eklemiştir. Mu'tezile, adâlet kavramını müstakil bir sınıf olarak ön plana çıkarmıştır. Adâlet, Allah'ın adaletli olması, yaratılanların adâletle muamele edilmesi ve insanların sorumluluğu ve karşılıklarının adaletli bir şekilde belirlenmesi gibi konuları içerir. Mu'tezile, adâletin Allah'ın sıfatlarından biri olduğunu ve İslâmî ilimlerin anlaşılması için önemli bir ilke olduğunu savunur. Şîa ise "imâmet" sınıfını vurgular. Onların inancında imâmet İslâm toplumunun liderliğinin seçilmiş ve ilahi yetkilere sahip imamlar tarafından sağlanması anlamına gelir. İmamet sınıfı, imamların rolünü, özelliklerini, liderlik yetkilerini ve imâmetin toplumsal ve dini önemini ele alır. Şîa, imâmet kavramını İslâmî ilimlerin anlaşılmasında temel bir unsur olarak görmektedir. Hatta bazıları bu sınıflara "tasavvuf, ecel ve rızık" gibi sınıflar da eklemiştir.⁵¹

Bu ek sınıflar, farklı İslâm düşünce ekollerinin önceliklerini ve vurgularını yansıtmaktadır. Her ekol, kendi teolojik ve doktrinel farklılıklarına dayanarak belirli konuları öne çıkarmış ve usûlü'd-dîn'in sınıflandırmasını genişletmiştir. Bu, İslâm düşüncesinin çeşitliliğini ve farklı yaklaşımları yansıtan bir örnek olarak görülebilir.

Öte yandan Yûsî bir diğer yerde ana ilimleri üçe ayırmaktadır:

⁵⁰ Yûsî, *el-Kânûn*, 178-180.

⁵¹ Yûsî, *el-Kânûn*, 179.

1. Usûlü'd-dîn: Ehl-i Sünnet metodunu kullanarak inancı arındırıp sağlamlaştıran ilimdir.

2. Fıkıh: Kur'ân, Sünnet ve diğer şer'î delillerin referansıya kişinin kendine gerekli olan ibadetleri ve ahkâmını öğrendiği ilimdir.

3. İlm-i Bâtın: Teveccüh, ihlâs, güzel ahlâk ile nitelenmek, yerilen ahlâktan sakınmak, her zaman ve her halükârda adâb kurallarına riayet gibi hususlarda gerekli olan ilimdir. Bu ise Kur'ân ve Sünnetten elde edilir ki bu da ancak samimi bir âlim yahut salih bir kardeşten öğrenilir.⁵²

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Yûsî, kelâm ilmine ayrı bir önem atfetmiştir. Ona göre kelâm, İslâm düşüncesinde yaratıcının varlığını, sıfatlarını, fiillerini ve yaratıklarına hitap şeklini inceleyen bir ilimdir. Aklî ve naklî deliller aracılığıyla Allah'ın varlığını, birliğini, ezeli ve ebedî sıfatlarını, iradesini, bilgisini ve diğer konuları anlamayı amaçlar. Diğer bir ifadeyle kelâm, akıl ve nakil aracılığıyla Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, fiilleri, ilahi irâde, adâlet, hikmet gibi konuları tartışır. Bu ilim, rasyonel argümanlar, mantık yoluyla yapılan çıkarımlar, filozofik ve teolojik tartışmalar aracılığıyla Allah'ın varlığını ve niteliklerini anlamaya çalışır. Kâinatın incelenmesi, Onun varlığını ve sıfatlarını daha iyi anlamaya ve ona olan imanı güçlendirmeye yardımcı olur.⁵³

5.2. Diğer İlimler: Kırâat ve Resm İlimleri

Yûsî'ye göre önemli ilimlerden sonra gelen diğer ilimler “kırâat/edâ” ve “resm/hat” ilmi olmak üzere iki kısımdır:

1. Kırâat İlimi: Kur'ân'ın lafızlarını, okunuşlarını ve tilâvet esnasında dikkat edilmesi gereken hususları inceler. Kur'ân'ın doğru bir şekilde okunması ve tilâvet edilmesi için önemli kuralları belirleyip doğru bir şekilde aktarılmasını ve korunmasını sağlar. Okunuşlar arasındaki farklılıklar, doğru telaffuzun nasıl olması gerektiği, isti'âze ile besmele gibi özel dikkat gerektiren bölümler bu ilmin konuları arasındadır.

2. Resm İlimi: Hicâî harfler aracılığıyla Kur'ân lafızlarının yazılışının ve tasvirinin incelenmesini içerir. Elif, vâv ve yâ gibi harflerin hafzedilip hafzedilmemesi durumu, vasl (birleşme) veya fasl (ayrılma) görevini üstlenen harflerin pozisyonu gibi konular resm ilmi tarafından ele alınır. Resm ilmi, Kur'ân nüshalarının yazılışında ve sanatlı hat uygulamalarında da önemli bir rol oynar. Kur'ân yazılışında kullanılan harflerin doğru bir şekilde kullanılmasını ve metnin görsel tasvirinin uygunluğunu sağlar.

Bu iki ilim, Kur'ân'ın doğru bir şekilde okunması, telaffuz edilmesi ve yazılması için gereken kuralları ve yöntemleri belirler. Kur'ân'ın anlamının doğru bir şekilde iletilmesine ve metnin korunmasına katkıda bulunur.

Resm ilmi ile ilişkili dallardan biri de zabt ilmidir. Zabıt ilmi, resm ilmiyle ilişkili bir ilim dalıdır ve Kur'ân'ın yazılışında harflerin hareket ve sükûnlarını, hemze harfinin Mushaflardaki şeklini inceler. Kur'ân'ın yazılışında kullanılan harflerin doğru bir şekilde yerleştirilmesini ve vurgulanmasını sağlar, metnin estetik ve görsel uyumunu korur. Dolayısıyla zabıt ilmi, resm ilmiyle birlikte Kur'ân metninin düzgünlüğünü, estetiğini ve doğru aktarımını korumak için önemli bir rol oynar.⁵⁴

⁵² Yûsî, *el-Kânûn*, 201.

⁵³ Yûsî, *el-Kânûn*, 180-181.

⁵⁴ Yûsî, *el-Kânûn*, 279.

5.3. Sünnet ile İlişkili İlimler

Sünnet, İslâm dininde Hz. Muhammed'in (a.s.) söz, eylem ve onaylarının müşterek adıdır. Diğer bir ifadeyle Sünnet, Kur'an'ı anlamamızı mümkün kılan uygulama ve Müslümanlar için dini yaşayışın rehberidir. Müslümanlara İslâm'ın prensiplerini, ahlâkını, ibadetlerini, aile hayatını, ticareti ve diğer sosyal ilişkileri nasıl yerine getireceklerini gösterir.

Sünnet ile ilişkili bazı ilimler bulunmaktadır. Siyer, Meğâzî ve Şemâil gibi ilimler bunlardan bazılarıdır:

1. Siyer: Hz. Peygamber'in (a.s.) hayatını, sözlerini, eylemlerini ve tüm davranışlarını inceleyen ilim dalıdır. Bu bağlamda efendimizin doğumu, gençlik dönemi, peygamberlik görevi, savaşlar, anlaşmalar, sözleşmeler, hutbeler ve veda haccı gibi olayları detaylı bir şekilde araştırır.

2. Meğâzî: Hz. Peygamber'in (a.s.) liderliğindeki savaşlar ve gazveleri inceleyen ilimdir. İslâm'ın erken dönemlerindeki askeri olayları, savaş stratejilerini, katılımcıları ve sonuçlarını ele alır.

3. Şemâil; Efendimiz'in (a.s.) fiziksel görünümünü, ahlâki özelliklerini, kıyafetlerini ve diğer dışsal özelliklerini inceleyen ilimdir. Onun dış görünüşünü ve kişilik özelliklerini tasvir eder.⁵⁵

5.4. Belâgat ile İlişkili İlimler

Yüsi'ye göre Belâgat ile ilişkili "Bedî', Mîzân, Kâfiye, Şiir, Kitâbet ve Nakd" olmak üzere altı ilim bulunmaktadır:

1. Bedî'; belâgat ilminin bir dalıdır ve ifadeyi güzelleştirmenin usul ve kaidelerini inceler. Dilin doğru, etkili ve güzel bir şekilde kullanılmasını sağlayan, dilin estetik yönünü vurgulayan ve ifadeyi daha etkileyici hale getiren unsurları ele alır. Ayrıca kelimelerin seçimi, benzetmeler/teşbihler, kinâyeler, tekrarlar, çağrışımlar, zenginleştirilmiş sözcük kullanımı gibi dilin güzelliklerini artıran unsurları inceler. Anlatımda ritim, uyak ve vurgu gibi ses öğelerinin kullanımını da içerir. Diğer bir ifadeyle bedî', muktazâ-ı hâl'e mutabakat göz önünde bulundurularak kelâmın tahsîn (sözü güzelleştirme) yönlerini inceleyen ilimdir. Buradaki tahsîn ya "tevriye ve tevcîh" gibi lafza ya da "tecnîs ve tarsî'" gibi manâya bakar.

2. Mîzân; dilin ölçü ve ritim yönlerini inceler. Şiirde uyak, vezin ve kafiye gibi öğelerin kullanımını ve dengeyi ele alır. Ayrıca mîzân, şiirlerdeki vezin olup bu vezinlerin sayısı 15'tir. Bunlar; tavîl, medîd, basit, vâfir, kâmil, hezec, recez, remel, serî', münserih, hafif, muzâri', muktedab ve müctes'tir.

3. Kâfiye; şiirdeki uyak düzenlemelerini ve kullanımlarını araştırır. Kelimelerin ses benzerliği ve uyumunu ele alır.

4. Şiir; şiirin dil, biçim ve içerik yönlerini inceler. Şiirin özelliklerini, türlerini, yapılarını ve şiirsel ifade biçimlerini ele alır.

5. Kitâbet; yazma becerisi ve sanatını inceler. Doğru ve etkili bir şekilde yazma, kompozisyon yapma ve metin oluşturma becerilerini geliştirmeyi amaçlar.

6. Nakd; başta şiir olmak üzere sözlerdeki eleştiri ve değerlendirme sanatını inceler. Yazıların, konuşmaların veya edebi eserlerin doğruluk, etkililik, mantık ve estetik açıdan analiz edilmesiyle ilgilenir.⁵⁶

⁵⁵ Yüsi, *el-Kânûn*, 280-281.

⁵⁶ Yüsi, *el-Kânûn*, 281-284.

Bu ilimler, belâğatın farklı yönlerini ve dilin etkili kullanımını inceleyerek iletişim becerilerini geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmayı amaçlar. Her biri dilin farklı özelliklerini ele alırken, etkili iletişim ve ifade becerilerinin geliştirilmesine katkı sağlarlar.

Sonuç

Bilgi konusu kelâmın en önemli konularından olup çalışmada bilgi teorisi alanında temel kavramlar, ilgili yaklaşımlar ve tartışmalar ele alınmış ve bilginin doğasını anlamaya yönelik Yûsî'nin penceresinden bir perspektif sunulmuştur. Bilgi teorisi, bilginin kaynağı, doğası, aktarımı ve kullanımı gibi konuları inceleyen bir disiplindir ve birçok farklı disiplin tarafından ilgi görmektedir. Çalışmanın başlangıcında, bilginin farklı tanımlarının ve yaklaşımlarının olduğu vurgulanmıştır. Bilgi, genellikle anlam, anlayış veya bilincin bir ürünü olarak görülse de, bilgi teorisi bu kavramı daha derinlemesine ele almaktadır. Bilgi teorisi, felsefe, iletişim, bilişim, dilbilim ve diğer birçok disiplinle etkileşim içindedir ve gelecekteki araştırmalar için birçok ilgi çekici alan sunmaktadır. Bilginin doğası ve kaynağı hakkındaki tartışmalar, teknolojik gelişmeler ve iletişim alanındaki değişikliklerle birlikte, bilgi teorisinin daha da önem kazanacağını öngörmek mümkündür. Bu bağlamda çalışma, bilgi teorisi alanında ve Yûsî'nin ilgili görüşleri bağlamında daha derinlemesine çalışmaların yapılmasını teşvik etmekte ve bu konudaki tartışmalara katkıda bulunmaktadır. Bilgi teorisinin multidisipliner doğası ve Yûsî'nin ilgili görüşleri, farklı disiplinler arasında işbirliğini teşvik ederek daha kapsamlı bir anlayış sağlamaktadır. Gelecekteki araştırmalar, bu çalışmaların daha ileriye taşınmasına ve Yûsî'nin bilgi teorisinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Yûsî, “her sanat sanatçısına delâlet eder” ilkesinden hareketle bir sanat harikası olduğunu düşündüğü evrenin sanatçısız olmasının düşünülemez olduğunu belirterek isbât-ı vâbib’de ontolojik delillerin yanı sıra kozmolojik delillerin önemini altını çizerek Tanrı-âlem ilişkisini daha belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca evrende mutlak bilgiye sahip yegâne varlığın Allah olduğunu, “melekler, şeytanlar, cinler ve insanlar” gibi O’nun dışındaki varlıkların ise sınırlı bir bilgi ile donatıldıklarını belirtmiştir. İnsanları “kâfirler, peygamberler ve diğer müminler” olmak üzere üç sınıfta değerlendiren Yûsî, onların da kendi aralarında bilgi ve iman yönünden farklı pozisyonlarda olduklarını vurgulamaktadır. Onun bu değerlendirmeleri, bilgi teorisi açısından önemli bir perspektif sunmaktadır. İnsanın sınırlı bilgiye, Allah’ın ise mutlak bilgiye sahip olduğu düşüncesi, bilgi kaynaklarının ve bilginin doğasının anlaşılması açısından önemli bir noktadır. Ayrıca, farklı varlık türlerinin ve insanların bilgiye ulaşma ve anlama kapasiteleri arasındaki farklılıklar, bilgi teorisi alanında daha derinlemesine çalışmaları teşvik etmektedir. Yine onun, yaratıcı ile yaratılanların ilmi arasındaki farka dikkat çekerek kadîm ve hâdis olmak üzere iki tür ilimden bahsetmesi, yaratıcı ile yaratılan arasındaki ilmi farkı vurgulanmakta ve insanın sınırlı bilgisini anlamaya yönelik bir perspektif sunmaktadır. Ayrıca bilgi teorisini ortaya koyarken, kelimalarının genel bilgi tasnifine bağlı kalarak bilgiyi “Allah’ın bilgisi (kadîm) ve yaratılmışların bilgisi (hâdis)” olarak iki sınıfta değerlendirip hâdis bilgi üzerinden bir bilgi teorisi kurgulamıştır.

Yûsî'nin bilgi teorisi, İslam düşünce geleneği içindeki derin ve çok yönlü bir anlayışa ve çeşitli bilgi kaynaklarını ve ilimleri kategorize ederken belli prensipler üzerine oturur. Onun perspektifi, insanların bilgiye ulaşmak için kullandıkları yöntemleri ve bilginin değerini kavramayı amaçlar. Onun bilgi teorisine göre, insanların bilgiye ulaşmak için kullandıkları

yöntemler ve bilgi kaynakları vahiy, akıl ve duyulardır. Öte yandan nazarî aklı “Heyûlânî, Meleke, Faâl ve Müstefâd” şeklinde dört farklı mertebede sınıflandıran Yûsî'nin bu taksimatı, aklın farklı boyutlarını ve kullanım alanlarını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim felsefe ve İslâm felsefesi geleneği içinde bu kavramlar üzerine yapılan tartışmalar, insanın bilişsel yeteneklerinin farklı aşamalarını anlamaya ve değerlendirmeye yöneliktir.

Yûsî'ye göre bilgi, kendi başına değerli olabileceği gibi başka bir amaca hizmet etmek için de kullanılabilir. Bu temel ayrımıyla, ilimler “li zâtîhi maksûd ve li ğayrihi maksûd olanlar” şeklinde iki kategoriye ayrılır. Li zâtîhi maksûd olan ilimler, amelî ve nazarî olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Amelî ilimler, uygulamaya yönelik bilgileri içerirken nazarî ilimler, teorik bilgileri ifade eder. Nazarî ilimler ise ilâhî, riyâzî ve tabîî olmak üzere üç sınıfa ayrılır. İlâhî ilimler, Allah'ın varlığı ve sıfatları gibi dini konuları kapsarken riyâzî ilimler, matematiksel ve hesaplamalı bilgileri içerir. Tabîî ilimler ise doğal dünyayı ve fenomenleri anlamaya yönelik bilgileri ifade eder. Yûsî'nin bu sınıflandırması, bilginin değerini ve kullanım amacını vurgulamaktadır.

İslam düşünce geleneği içinde, Allah'ı tanımının farklı yolları ve yöntemleri üzerinde tartışmalar yapılmış ve çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Yûsî'ye göre bu farklı yaklaşımlar, Allah'ı tanıma ve anlama konusundaki çeşitli perspektifleri yansıtır. İslam düşünce geleneği içinde bu tartışmalar ve çeşitlilik, Allah'ı kavramak ve O'na yaklaşmak için farklı zihinsel, duygusal ve manevi yollar olduğunu vurgular. Her yaklaşım, Allah'ı tanımak için kendine özgü bir metot veya pratik sunar ve kişinin kendi içsel eğilimleri ve anlayışı doğrultusunda tercihini belirlemesine olanak tanır.

Son olarak Yûsî'nin bilgi teorisi, ilimlerin önemini vurgular ve bilginin insanın hayatında değerli bir rol oynadığını belirtir. Bu anlayışa göre bilgi, insanın dünya ve ahiret hayatında yol gösterici ve gelişimine katkı sağlayan bir güçtür. İnsanın bilgiye ulaşması için akıl, vahiy ve duyularını kullanması gerektiğini savunan Yûsî, İslam düşünce geleneğindeki bilgi anlayışının zenginliğini ve derinliğini yansıtır.

Kaynakça | References

- Aydınlı, Yaşar. *Farabî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- Aydınlı, Yaşar. *Farabi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Başoğlu, Tuncay. "Yûsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 615-617. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Başoğlu, Tuncay. "Hasan el-Yûsî'nin İlimler Tasnifi: XVII. Yüzyıl Mağrib'inde Bir İlim Rehberi", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Bayram, İbrahim. "Yûsî'nin Kelâm İlmine Bakışı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 2 (Aralık 2022): 721-52. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1171705>.
- Cevzici, Ahmet. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003.
- Ceyhan, Mehmet Akif. "Adudüddîn El-Îcî'nin Bilgi Teorisi". *Eskiye*ni 43 (Mart 2021), 145-166. <https://doi.org/10.37697/eskiye.844941>.
- Cirârî, Abbâs. *Abkariyyetü'l-Yûsî*. Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, 1401/1981.
- Cüveynî, Ebü'l-Me'âlf İmâmü'l-Harameyn. *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*. thk. Richard Frank, Charles Joseph Adams, Mehdî Mohaghegh. Tahrân: y.y. 1981.
- Devvânî, Celâlüddin. *Akaid-i Adudiye Şerhi*, çev. Mustafa Akman, B.y.: Mütercim Yayınları, 2021.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. Tahkik Muhyiddîn Abdülhamîd. Kâhire: y.y. 1969.
- Ferğal, Yahya Haşim Hasan. *el-Üsûsü'l-Menhecîyye li-Binâ'l-'Akideli'l-İslâmiyye*. Kâhire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1978.
- Hacevî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Fikrû's-Sâmî fi târihi'l-Fikhi'l-İslâmî*. Rabat: Matbaatü İdâreti'l-Maârif, 1340-1345.
- Hasan Mahmûd eş-Şâfi'î. *el-Medhal ilâ Dirâseti 'İlmi'l-Kelâm*. Karaçî: 1988.
- Fidanboy, Ömer. *Burhânüddîn en-Nesefî'nin Ulûhiyyet Anlayışı -İsimler ve Sıfatlar-*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023.
- Hucvirî, Ali B. Osman Cüllabî. *Keşfu'l-Mahcûb-Hakikat Bilgisi*. Hazırlayan Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- Kâdî Abdülcabbâr, İbn Ahmed. *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, thk. Abdülkerim Osman. Kâhire: y.y., 1384/1965.
- Kâdirî, Muhammed b. et-Tayyib. *Neşrü'l-mesânî li-ehli'l-karni'l-hâdi aşr ve's-sânî*. thk. Muhammed Haccî- Ahmed et-Tevfik. Rabat: Mektebetü't-Tâlib, 1407/1986.
- Keskin, Halife. *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Kutluer, İlhan. *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.

- Macit Fahri. *İslam Felsefesi Tarihi*. Çeviri Kasım Turhan. İstanbul: Şa-to Yayınları, 2008.
- Nâsırî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid. *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbârî'd-düveli'l-magribi'l-aksâ*. thk. Cafer en-Nâsırî-Muhammed en-Nâsırî. Dârülbeyzâ. B.y.: Dârü'l-Kitâb, 1418/1997.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'în. *Tebşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Semerkindî, Şemsuddin. *es-Sahâifu'l-İlâhiyye*. Tahkik Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1985.
- Şulul, Cevher. "İslam Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (Mart 2001), 83-93.
- Yılmaz, Mustafa Selim. "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (Mayıs 2018), 199-223.
- Yûsî, Ebü'l-Mevâhib Hasan b. Mes'ûd. *el-Kânûn fi Ahkâmi'l-İlm ve Ahkâmi'l-Âlimi ve Ahkâmi'l-Mute'allim*. Tahkik Hamîd Hamânî. B.y.: y.y. 1419/1998.
- Yûsî, Ebü'l-Mevâhib Hasan b. Mes'ûd. *Havâşî'l-Yûsî 'alâ Şerh-i Kübrâ's-Senûsî* Tahkik Humejd Hamânî el-Yûsî. B.y.: Dârü'l-Beyzâ, 1437/2016.